

Handreiking schoolexamen filosofie havo/vwo

Tweede fase

Herziening Hans Wessels
examenprogramma's
havo/vwo

Enschede, maart 2007

Verantwoording

© 2007 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteur: Hans Wessels

Redactie: ZonneveldMarks, Deventer

Ontwerp omslag en productie: Axis media-ontwerp, Enschede

In opdracht van: Ministerie van Onderwijs, Cultuur, Wetenschappen

De handreikingen zijn ook te downloaden.

U vindt ze op www.slo.nl sector <vo tweede fase>

 <examenprogramma's en handreikingen voor de vakken in havo-vwo vanaf 2007>

Voor verdere informatie over dit vak:

SLO, Stichting Leerplanontwikkeling

Mevrouw Hetty Mulder

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 613

E-mail: h.mulder@slo.nl

Inhoud

Voorwoord	5
1. Filosofie in de nieuwe tweede fase	7
2. De programma's voor havo en vwo	9
3. Het centraal examen en het schoolexamen	11
3.1 Het centraal examen en het schoolexamen havo	11
3.2 Het centraal examen en het schoolexamen vwo	13
4. De eindtermen van het schoolexamen	15
4.1 De eindtermen van het schoolexamen havo	15
4.2 De eindtermen van het schoolexamen vwo	32
5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)	59
6. Afstemming met andere vakken	63
7. Onderdelen naar keuze van de school	65
Bijlage 1 Examenprogramma filosofie havo/vwo	67
Bijlage 2 Specificaties centrale begrippen (havo)	73
Bijlage 3 Specificaties centrale begrippen en toonaangevende visies (vwo)	75

Voorwoord

De *Handreiking voor het schoolexamen* die voor u ligt, hoort bij de vernieuwingen die in 2007 zullen ingaan in de tweede fase van het voortgezet onderwijs.

Basis voor deze vernieuwingen is de ministeriële nota *Ruimte laten en keuzes bieden in de tweede fase havo en vwo* (2003), waarvan de leidende gedachte is dat scholen meer vrijheid en keuzemogelijkheden moeten krijgen voor de invulling van hun onderwijs in de tweede fase.

Daartoe zijn de examenprogramma's voor alle vakken geglobaliseerd, wat wil zeggen dat ze minder eindtermen en minder detaillering van eindtermen bevatten dan voorheen het geval was.

Ook zijn alle vormvoorschriften voor het schoolexamen geschrapt. Docenten zijn nu, binnen de wettelijke kaders, vrij hun schoolexamens naar eigen inzicht in te richten.

Bij dit laatste biedt SLO, op verzoek van OCW, steun in de vorm van *handreikingen* per vak, waarvan dit er één is. De handreikingen bevatten suggesties en adviezen voor de inrichting van het schoolexamen, die gezien het bovenstaande een niet-voorschrijvend karakter dragen.

Zij zijn gebaseerd op de expertise van de vakinhoudelijk medewerkers van SLO, en in veel gevallen ook op overleg met de vakinhoudelijke vereniging en/of raadpleging van het veld via Veldadvisering.

Iedere handreiking opent met een beschrijving van de positie van het vak in de vernieuwde tweede fase, en een weergave van de veranderingen ten opzichte van het nu nog vigerende examenprogramma.

Daarna wordt ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen het havo- en het vwo-programma, en op de verdeling van de leerstof over het centraal examen en het schoolexamen. (Dit bij de vakken waar het van toepassing is).

Vervolgens worden de eindtermen voor het schoolexamen uitgelegd en toegelicht.

De mogelijkheden voor toetsing van de eindtermen in het schoolexamen worden geschetst, en suggesties worden gedaan voor weging van de verschillende toetsen.

Tenslotte wordt ingegaan op afstemmingsmogelijkheden met andere vakken in de tweede fase, en wordt besproken welke mogelijkheden scholen vanaf 2007 hebben om eigen onderdelen toe te voegen aan de onderdelen die in het schoolexamen wettelijk voorgeschreven zijn.

We hopen dat onze handreikingen de weg naar de scholen zullen vinden, en dat ze voor docenten een steun zullen zijn bij het zelf vormgeven van de inrichting van hun schoolexamen.

Helge Bonset
projectleider Herziening examenprogramma's havo/vwo

Hetty Mulder
programmamanager tweede fase

1. Filosofie in de nieuwe tweede fase

Filosofie krijgt in de bovenbouw van het vwo door de invoering van de vernieuwingen in 2007 een meer prominente positie. Het vak was in het vwo een cultureel profielkeuzevak binnen het profiel cultuur en maatschappij met 320 sl. Dit wordt 480 sl.

In het havo wordt filosofie per 1 augustus 2007 eveneens een cultureel profielkeuzevak in het profiel cultuur en maatschappij, maar dan met minder uren. In de bestaande situatie had het vak 360 sl. Dat wordt in de nieuwe situatie 320 sl.

In de eerste plaats bevat het nieuwe examenprogramma veel globalere eindtermen, evenals trouwens de examenprogramma's van alle andere vakken. Dit om docenten en scholen meer keuzevrijheid te bieden bij de invulling van het examenprogramma (zie verder het Voorwoord).

Wat betreft de inhoud van het programma is er op het niveau van domeinen, subdomeinen of eindtermen niets veranderd.

Wel wordt in deze handreiking een aantal suggesties gedaan om tegemoet te komen aan het belangrijkste bezwaar dat aan het huidige programma kleef: de overladenheid van het programma. Er staat volgens alle betrokkenen -zowel docenten als methodeschrijvers en vakdidactici- te veel stof in het vigerende programma om in 360 sl te behandelen. Dat geldt ook als het vwo in 2007 waarschijnlijk 160 sl meer krijgt. Het bezwaar van het overladen programma geldt nog sterker in de situatie van het havo waarin filosofie straks 40 sl minder krijgt.

Ook daarom is er in deze handreiking voor gekozen om de school of de docent de mogelijkheid te geven sommige onderdelen binnen de eindterm ter keuze wel of niet te behandelen. Zo wordt voor elk domein in eerste instantie de hoofdzaak van dat domein benoemd. Vervolgens wordt een suggestie gedaan voor de onderdelen binnen de eindterm die in de klas behandeld kunnen worden. Vaak wordt daarbij slechts een aantal onderdelen of opvattingen genoemd. Welke daarvan daadwerkelijk in de klas worden behandeld is ter keuze aan de school of docent.

Bovendien is in deze handreiking waar mogelijk gekozen voor een meer toepassingsgerichte benadering van de eindtermen dan in het huidige programma. Docenten en vakdidactici signaleren steeds vaker dat het bij filosofie in het voortgezet onderwijs niet eenzijdig moet gaan om het leren van opvattingen, posities en stromingen, maar ook -en wellicht zelfs vooral- om de toepassing van deze kennis en dit inzicht op filosofisch-maatschappelijke vraagstukken. Daarnaast kan de kandidaat die het vak filosofie kiest expliciet zijn of haar filosofische vaardigheden of competenties tonen, zoals het benoemen van vooronderstellingen, het analyseren van een begrip en het formuleren van een beargumenteerd standpunt.

Tenslotte is het belang op te merken dat deze handreiking zich bij het havo beperkt tot een toelichting van de drie kerndomeinen wijsgerige antropologie, ethiek en sociale filosofie. Voormalige keuzedomeinen zoals kennisleer, metafysica, cultuurfilosofie en esthetica kunnen als vakonderdeel ter keuze van het bevoegd gezag of ter keuze van de school worden uitgewerkt.

Bij het vwo beperkt deze handreiking zich tot de vier kerndomeinen wijsgerige antropologie, ethiek, kennisleer en wetenschapsfilosofie. De voormalige keuzedomeinen sociale filosofie, metafysica, cultuurfilosofie en esthetica kunnen ter keuze van de school worden uitgewerkt.

2. De programma's voor havo en vwo

Het belangrijkste verschil tussen het havo- en het vwo-programma is dat het havo voor het centraal examen drie inhoudelijke kerndomeinen kent en het vwo vier. Voor het havo zijn dat wijsgerige antropologie, ethiek en sociale filosofie. En voor het vwo zijn dat wijsgerige antropologie, ethiek, kennisleer en wetenschapsfilosofie.

De havo-eindtermen van het domein ethiek verschillen daarnaast wezenlijk van die van het vwo. De eindtermen van het domein wijsgerige antropologie zijn bij het havo en vwo voor een groot deel hetzelfde.

Door sommigen is geopperd het domein sociale filosofie aan de kerndomeinen van het vwo toe te voegen, maar dat zou tot een nog meer overladen programma leiden dan nu het geval is.

Een tweede verschil is dat het havo geen historisch onderdeel 'toonaangevende visies' kent in de eerste subdomeinen 'Centrale begrippen'. Bij het vwo maakt het onderdeel 'toonaangevende visies' een substantieel onderdeel uit van de desbetreffende eerste eindterm van elk domein.

Een laatste verschil is dat bij het havo de kandidaat weliswaar filosofische opvattingen moet kunnen toepassen, maar deze minder diepgaand dan bij het vwo hoeft te kunnen evalueren. Dat betekent dat een havo-kandidaat a) een standpunt moet kunnen innemen en b) argumenten moet kunnen geven die dat standpunt ondersteunen.

Een vwo-kandidaat moet a) een standpunt kunnen innemen en b) een argumentatie daarvoor kunnen geven, maar daarnaast c) een expliciete afweging kunnen maken, waarbij een begripsanalyse wordt gegeven en vooronderstellingen worden benoemd.

3. Het centraal examen en het schoolexamen

3.1 Het centraal examen en het schoolexamen havo

Een fundamentele vraag bij het geven van een toelichting op het programma van het schoolexamen is de relatie met het programma voor het centraal examen. Dat verband is bij filosofie immers niet direct inzichtelijk, omdat het centraal examen uit twee onderdelen bestaat.

Het eerste onderdeel is het speciale onderwerp, dat een verdieping is van één of meerdere domeinen. Zo is het onderwerp Mens en Machine een verdieping van het kerndomein wijsgerige antropologie.

Het tweede onderdeel van het centraal examenprogramma zijn de subdomeinen 'Centrale begrippen' van alle drie de kerndomeinen van het havo. Deze stof is niet bedoeld als verdieping maar als basisstof, omdat in deze eindtermen de meest relevante begrippen als instrumentarium van het desbetreffende gebied zijn geformuleerd. Met andere woorden: het programma van het centraal examen betreft zowel de basisstof van het vak filosofie als een verdieping. Tot zover de stof voor het centraal examen.

Wat betekent dit voor het schoolexamen? Is dit basisstof of verdieping?

Uitgangspunt voor de stof voor het schoolexamen is de volgende zinsnede die men in de inleidingen bij alle examenprogramma's aantreft:

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- *de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft.*

Dit betekent voor filosofie dat het schoolexamen complementair is en dus bestaat uit de stof van de drie domeinen, waartoe niet die van het speciale onderwerp behoren. Als het speciale onderwerp uit het domein ethiek komt, dan moet het schoolexamen gaan over antropologie en sociale filosofie. En als het examenonderwerp uit de ethiek afkomstig is, dan gaan de toetsen en onderzoeksopdrachten van het schoolexamen over antropologie en sociale filosofie.

Omdat de domeinen van het schoolexamen complementair moeten zijn aan dat van het centraal examen is duidelijk dat de eindtermen van de overige twee kerndomeinen van het schoolexamen ook tot de basisstof gerekend moeten worden. Elk van de drie domeinen dient immers in de bovenbouwklassen aan de orde te komen: of voor het centraal examen of in het schoolexamen.

Wat zijn de verschillen tussen het schoolexamen en het centraal examen?

Ten eerste worden bij het centraal examen de vaardigheden zoals die zijn genoemd in domein A 'Vaardigheden en benaderingswijzen' niet uitgebreid getoetst. Deze vaardigheden dienen vooral een plaats in het schoolexamen te krijgen en wel in de vorm van praktische opdrachten of andere onderzoeksopdrachten als debat of socratisch gesprek.

In deze handreiking is ook op deze gronden vooral ten behoeve van het schoolexamen gekozen voor een sterke toepassingsgerichtheid. Daardoor wordt het vaardigheidsdomein A meer geïntegreerd met de inhoudelijke domeinen.

Een tweede verschil dat kan worden aangewezen tussen schoolexamen en centraal examen hangt samen met het al genoemde belangrijkste punt van kritiek op het huidige programma: de overladenheid.

In deze handreiking wordt, zoals al eerder gezegd, voor elk domein in eerste instantie de hoofdzaak van dat domein benoemd. Vervolgens wordt een minimumsuggestie gedaan voor de onderdelen van de subdomeinen die in de klas behandeld kunnen worden.

Zo is de hoofdzaak van het domein ethiek de in filosofisch opzicht voor de hand liggende drie soorten ethiek: deugdethiek, plichtsethiek en gevolgenethiek. In het onderwijs zou deze kern van het domein in ieder geval behandeld moeten worden. Daarnaast zouden dan enkele vraagstukken uit de maatschappelijke praktijk van de wijsgerige ethiek aan de orde moeten komen, zoals die in de subdomeinen zijn benoemd. Voor het havo zijn dat 'Het goede leven' en 'Integriteit en verantwoordelijkheid'.

Voor het domein sociale filosofie van het havo geldt iets dergelijks. De kern van dit domein is de vraag naar de rechtvaardige samenleving. Op deze vraag kan vanuit verschillende opvattingen antwoord worden gegeven: bijvoorbeeld door Machiavelli, Hobbes, Locke, Rousseau en Marx. Vervolgens wordt bij dit domein van de kandidaat verwacht dat hij een aantal fundamentele concepten uit de sociale filosofie kent en kan toepassen: enerzijds zijn dat de begrippen 'schaarste', 'begeerte' en 'macht'. Anderzijds is dat het begrip 'ideologie'.

Voor het domein wijsgerige antropologie is de kern minder makkelijk eenduidig vast te stellen, omdat dit vakgebied filosofisch het meest heterogeen is. Dit is ook terug te zien in de twee subdomeinen 'Lichaam, geest en emotie' en 'De mens als redelijk wezen'. Hier wordt in de twee subdomeinen direct de kern benoemd van het domein. De kenmerken van de mens –in onderscheid met het dier– komen terug in het subdomein 'Lichaam, geest en emotie' en in het subdomein 'De mens als redelijk wezen'. En in onderscheid met de twee eerder genoemde domeinen vormen de subdomeinen zelf de kern bij het domein wijsgerige antropologie.

Tenslotte is een derde verschil dat de docent in het schoolexamen meer vrijheid heeft dan bij het centraal examen om actuele filosofische discussies of stromingen te behandelen, die niet of minder voorkomen in de subdomeinen van de kerndomeinen. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van lesmateriaal en examencahiers over mens en machine, over macht, over utopie, over rede en religie. Of van de voormalige keuzedomeinen als metafysica, cultuurfilosofie, kenleer of esthetica.

Maar lesonderdelen kunnen ook zijn gebaseerd op recente publicaties over bijvoorbeeld analytische filosofie, over Chinese wijsbegeerte, over argumentatieleer, over het goede leven, over het kwaad.

Waar relevant zal in deze handreiking dan ook gewezen worden op mogelijkheden de stof toe te spitsen op de actualiteit of op voor de handliggende interessante uitbreidingen. Zie verder ook hoofdstuk 7.

3.2 Het centraal examen en het schoolexamen vwo

Een fundamentele vraag bij het geven van een toelichting op het programma van het schoolexamen is de relatie met het programma voor het centraal examen. Dat verband is bij filosofie immers niet direct inzichtelijk, omdat het centraal examen uit twee onderdelen bestaat.

Het eerste onderdeel is het speciale onderwerp, dat een verdieping is van één of meerdere domeinen. Zo is het onderwerp Rede en religie een verdieping is van het kerndomein kennisleer.

Het tweede onderdeel van het centraal examenprogramma zijn de subdomeinen 'Centrale begrippen en toonaangevende visies' van alle vier de kerndomeinen. Deze stof is niet bedoeld als verdieping maar als basisstof, omdat in deze eindtermen de meest relevante begrippen als instrumentarium van het desbetreffende gebied zijn geformuleerd. Met andere woorden: het programma van het centraal examen betreft zowel de basisstof van het vak filosofie als een verdieping. Tot zover de stof voor het centraal examen.

Wat betekent dit voor het schoolexamen? Is dit basisstof of verdieping?

Uitgangspunt voor de stof voor het schoolexamen is de volgende zinsnede die men in de inleidingen bij alle examenprogramma's aantreft:

'Het schoolexamen heeft betrekking op:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft.

Dit betekent voor filosofie dat het schoolexamen complementair is en dus bestaat uit de stof van de vier domeinen, waartoe niet die van het speciale onderwerp behoren.

Als het speciale onderwerp uit het kerndomein ethiek komt, dan moet het schoolexamen gaan over antropologie, kennisleer en wetenschapsfilosofie. En als het examenonderwerp uit de kennisleer afkomstig is, dan gaan de toetsen en onderzoeksopdrachten van het schoolexamen over antropologie, ethiek en wetenschapsfilosofie

Omdat de domeinen van het schoolexamen complementair moeten zijn aan dat van het centraal examen is duidelijk dat de eindtermen van de overige drie inhoudelijke domeinen van het schoolexamen ook tot de basisstof gerekend moeten worden. Elk van de drie inhoudelijke domeinen en het vaardigheidsdomein A dient immers in de bovenbouwklassen aan de orde te komen: of voor het centraal examen of in het schoolexamen.

Wat zijn de verschillen tussen het schoolexamen en het centraal examen?

Ten eerste worden bij het centraal examen de vaardigheden zoals die zijn genoemd in domein A 'Vaardigheden en benaderingswijzen' niet uitgebreid getoetst. Deze vaardigheden dienen vooral een plaats in het schoolexamen te krijgen en wel in de vorm van praktische opdrachten of andere onderzoeksopdrachten als debat of socratisch gesprek.

In deze handreiking is ook op deze gronden vooral ten behoeve van het schoolexamen gekozen voor een sterke toepassingsgerichtheid. Daardoor wordt het vaardigheidsdomein A meer geïntegreerd met de inhoudelijke domeinen.

Een tweede verschil dat kan worden aangewezen tussen schoolexamen en centraal examen hangt samen met het al genoemde belangrijkste punt van kritiek op het huidige programma: de overladenheid.

In deze handreiking wordt, zoals al eerder gezegd, voor elk domein in eerste instantie de hoofdzaak van dat domein benoemd. Vervolgens wordt een minimumsuggestie gedaan voor de onderdelen van de subdomeinen die in de klas behandeld kunnen worden.

Zo is de hoofdzaak van het domein ethiek de in filosofisch opzicht voor de hand liggende drie soorten ethiek: deugdethiek, plichtsethiek en gevolgenethiek. In het onderwijs zou deze kern van het domein in ieder geval behandeld moeten worden. Daarnaast zouden dan enkele vraagstukken uit de maatschappelijke praktijk van de wijsgerige ethiek aan de orde moeten komen, zoals die in de subdomeinen zijn benoemd. Voor het vwo zijn dat 'Het al dan niet universeel zijn van waarden' en 'Vrijheid en verantwoordelijkheid'.

Voor het domein kennisleer geldt iets dergelijks. Het is gebruikelijk om het empirisme, het rationalisme en de opvatting over kennis van Kant als kern van dit domein te beschouwen. Vervolgens kan dan een aantal onderdelen uit de twee subdomeinen: 'Ervaring en waarheid' en 'De contextualiteit van kennis' worden behandeld. En ook bij het domein wetenschapsfilosofie is de kern voor de hand liggend. De vraag naar zekere kennis wordt bijna altijd historisch behandeld: van het alledaags empirisme van Aristoteles, via Descartes, Galileï en Bacon naar het 20^e eeuwse neo-positivisme van de Wiener Kreis, het kritisch rationalisme van Popper en de opvatting van Kuhn.

Voor het domein wijsgerige antropologie is de kern minder makkelijk eenduidig vast te stellen, omdat dit vakgebied filosofisch het meest heterogeen is. Dit is ook terug te zien in de twee subdomeinen 'Persoon, lichaam, geest en emotie' en 'De mens als redelijk wezen'. Hier wordt in de twee subdomeinen direct de kern benoemd van het domein. De kenmerken van de mens –in onderscheid met het dier– komen terug in het subdomein 'Persoon, lichamelijke, geest en emotie' en in het subdomein 'De mens als redelijk wezen'. En in onderscheid met de drie eerder genoemde domeinen vormen de subdomeinen zelf de kern bij het domein wijsgerige antropologie.

Tenslotte is een derde verschil dat de docent in het schoolexamen meer vrijheid heeft dan bij het centraal examen om actuele filosofische discussies of stromingen te behandelen, die niet of minder voorkomen in de subdomeinen van de kerndomeinen. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van lesmateriaal en examencahiers over mens en machine, over macht, over utopie, over rede en religie. Of van de voormalige keuzedomeinen als metafysica, cultuurfilosofie, kenleer of esthetica.

Maar lesonderdelen kunnen ook zijn gebaseerd op recente publicaties over bijvoorbeeld analytische filosofie, over Chinese wijsbegeerte, over argumentatieleer, over het goede leven, over het kwaad.

Waar relevant zal in deze handreiking dan ook gewezen worden op mogelijkheden de stof toe te spitsen op de actualiteit of op voor de handliggende interessante uitbreidingen. Zie verder ook hoofdstuk 7.

4. De eindtermen van het schoolexamen

4.1 De eindtermen van het schoolexamen havo

In dit hoofdstuk geven we nadere toelichting op de eindtermen die specifiek zijn voor het schoolexamen.

Onze toelichting op de eindtermen is deels gebaseerd op de niet-geglobaliseerde eindtermen die deel uitmaakten van het oude examenprogramma. Daarnaast is de toelichting gebaseerd op voorstellen tot verandering van de eindtermen die in de jaren 2000 tot en met 2003 zijn gedaan door docenten, leerlingen, methodeschrijvers, toetsontwikkelaars, didactici en vakvereniging, in het kader van de door de SLO uitgebrachte Vakdossiers Filosofie. Zoals al gezegd, werd met name het overladen programma als eensluitend punt van kritiek naar voren gebracht.

Daarnaast is rekening gehouden met de eis naar meer toepassingsgerichtheid en competenties van de kandidaat: wat moet de leerling laten zien aan kennis, inzicht en vaardigheden?

Belangrijk is te beseffen dat onze interpretatie van de eindtermen van het schoolexamen **niet bindend** is. Wat wij hier aanbieden heeft het karakter van voorbeelden, suggesties, advies, kortom van een handreiking.

Dat geldt voor dit hoofdstuk, maar ook voor alle hierna volgende.

4.1.1 Domein A: Vaardigheden

De kern van dit domein is dat de leerlingen de belangrijkste filosofische vaardigheden beheersen. Dat zijn de volgende drie: het maken van een begripsanalyse, het formuleren van vooronderstellingen en het beargumenteerd innemen van een standpunt of positie. De leerling moet deze vaardigheden laten zien bij het analyseren, beoordelen en houden van een betoog (eindterm 1), en het doen van een filosofisch onderzoek (eindterm 2).

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

1. De kandidaat kan:

- met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren, en interpreteren en daarbij:

a) een betoog analyseren

Daarbij kan hij:

- verschillende typen argumenten onderscheiden: op basis van feiten, geloof, gevolgen, gezag, intuïtie en nut;
- verschillende typen redeneringen onderscheiden: op basis van oorzaak en gevolg, van voor- en nadelen, van overeenkomst of vergelijking.

b) een betoog beoordelen

Daarbij gaat het om de volgende criteria:

- consistentie: beoordelen of het betoog geen tegenspraken bevat en of de onderdelen elkaar ondersteunen;
- zakelijkheid en betrouwbaarheid van de bronnen. Dit houdt in: beoordelen of het betoog wordt ondersteund door zakelijke argumenten en/of feiten die controleerbaar zijn;
- drogredenen onderscheiden:
drogredenen zijn in twee groepen te verdelen
 - a) argumentatiefouten: onjuist beroep op causaliteit, verkeerde vergelijking, autoriteitsargument, overhaaste generalisatie en cirkelredenering;
 - b) fouten buiten het eigenlijk argumenteren: persoonlijke aanval, ontduiken van de bewijslast, vertekenen van een standpunt, bespelen van het publiek.

c) een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden

Bedoeld wordt dat de kandidaat een betoog kan houden dat ten minste voldoet aan de criteria:

- consistentie. Dit houdt in dat het betoog geen tegenspraken bevat;
- zakelijkheid, en betrouwbaarheid van de bronnen. Dit houdt in dat het betoog wordt ondersteund door zakelijke argumenten en/of feiten die controleerbaar zijn;
- overtuigingskracht. Dit wordt bepaald door de aannemelijkheid van de redenering voor een publiek.

d) de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen

Daarbij kan de kandidaat:

- een geëigend medium kiezen gezien het publiek en het onderwerp;
- rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden;
- functioneel gebruik maken van beelden, teksten en geluid.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

Het filosofisch onderzoek kan bestaan uit een literatuuronderzoek dat wordt gepresenteerd in de vorm van een werkstuk. Maar naast deze meer klassieke vorm van een onderzoek kan ook een socratisch gesprek worden gevoerd. Deze vorm van het doen van onderzoek heeft als kenmerk dat het een gezamenlijk denkonderzoek is over een vraag die de groep heeft gefomuleerd. Deze vraag wordt vervolgens met behulp van een aantal spelregels gezamenlijk beantwoord.

2. De kandidaat kan:

- *vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;*
- *verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.*

De kern van dit domein is dat de kandidaat in staat is een filosofisch onderzoek over een filosofisch relevant vraagstuk in vier stappen of fasen uit te voeren. Binnen het kader van het filosofisch onderzoek moet hij vooronderstellingen expliciteren en verschillende posities beargumenteerd kunnen innemen.

Gespecificeerd in de fasen van het maken van een werkstuk houden de werkzaamheden voor de leerlingen het volgende in:

1. In de fase van voorbereiding moeten zij:
 - a. een maatschappelijk vraagstuk kiezen dat een filosofische achtergrond heeft of een probleem uit de filosofie dat een maatschappelijke dimensie heeft;
 - b. tot een filosofische formulering komen van de probleemstelling achter het vraagstuk;
 - c. zich oriënteren op het onderwerp door middel van inlezen;
 - d. de filosofische probleemstelling opsplitsen in verschillende deelvragen;
 - e. een werk- en tijdsplanning maken en een voorstel voor de bestudering van relevante teksten uit de filosofische traditie.
2. In de fase van uitvoering moeten zij:
 - a. de inhoud van de verschillende teksten verwoorden door zich expliciet te verplaatsen in de verschillende standpunten;
 - b. de gebruikte voor- en tegenargumenten overzichtelijk rangschikken en betrekken op de probleemstelling;
 - c. aangeven of de gebruikte argumenten uitputtend zijn en (eventueel) zelf nieuwe argumenten noemen;
 - d. met behulp van (eigen) principes en/of criteria een weging maken met betrekking tot genoemde standpunten of argumenten.
3. In de fase van presentatie dienen zij:
 - a. het antwoord op de onderzoeksvraag duidelijk en overtuigend te presenteren;
 - b. deze af te stemmen op het publiek;
 - c. daarbij dienen zij rekening te houden met zaken als: duidelijke opbouw, het onderscheiden van hoofd- en bijzaken, correct taalgebruik, duidelijke uitspraak, goed gebruik van illustraties/hulpmiddelen.
4. In de fase van reflectie en evaluatie moeten zij:
 - a. het resultaat van onderzoek weergeven en aangeven in hoeverre de probleemstelling is opgelost;
 - b. aangeven welke maatschappelijke relevantie in het geding is;
 - c. aangeven in welke onderdelen van het onderzoek meevielen en welke tegenvielen;
 - d. aangeven welke voornemens voor een volgend onderzoek relevant zijn.

Daarnaast is het van belang dat leerlingen de volgende onderzoeksvaardigheden beheersen die specifiek zijn voor filosofie:

- door middel van het voeren van een socratisch gesprek een filosofische onderzoeksvraag formuleren en (voor zover mogelijk) beantwoorden;
- met behulp van een filosofisch betoog een positie uit de traditie in een actuele context plaatsen;
- door middel van een filosofisch essay een positie verdedigen;
- een positie in een filosofisch debat verdedigen;
- een positie van de tegenstander verdedigen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

4.1.2 Domein B: Wijsgerige antropologie

In onderscheid met de domeinen ethiek en sociale filosofie vormen de subdomeinen van wijsgerige antropologie zelf de kern van het domein wijsgerige antropologie. De kenmerken van de mens –in onderscheid met het dier– komen terug in het subdomein 'Lichaam, geest en emotie' en in het subdomein 'De mens als redelijk wezen'.

De kandidaat dient kennis van en inzicht in deze twee gebieden te hebben en deze toe te passen op een concreet vraagstuk.

Subdomein B1: Centrale begrippen

3. *De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.*

Zie bijlage 2.

Subdomein B2: Lichaam, geest en emotie

4. *De kandidaat kan:*

a) *verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest kan herkennen en uitleggen, en deze opvattingen kan toepassen op een vraagstuk.

Het verdient aanbeveling bij dit –soms wat technische- onderwerp een kader te hebben met een historisch overzicht, zoals bijvoorbeeld het volgende. Vervolgens kunnen een aantal visies of opvattingen worden behandeld.

- De oude Grieken (800 voor Chr.) kennen een wereld vol goden. Zij zijn onsterfelijk en invloedrijk. In deze wereld is de geest ondergeschikt aan het lichaam. Het leven is meer verbonden met het lichaam dan met de ziel. De ziel wordt opgevat als een stof die net als lucht verwaait in de wind.
- Pas in de 5^e en 6^e eeuw voor Christus wordt de notie ziel meer persoonlijk geduid, vooral door dichters. De lyrische poëzie begint met een personificatie van de ziel; de ziel wordt langzaam een symbool voor het persoonlijk streven van de mens. De ziel krijgt veel meer waardering dan het lichaam: de ziel is gevangen in het lichaam, is gevallen uit de hemelse sferen boven ons en is de dood van het lichaam gedoemd tot een verblijf op aarde. (Plato)
- Als reactie hierop worden door onder andere Aristoteles de lichamelijke aspecten benadrukt. Ziel en lichaam bestaan niet gescheiden van elkaar. De mens wordt in termen van vorm en materie beschouwd: ziel en lichaam zijn even belangrijk en kunnen niet zonder elkaar bestaan.
- Met de opkomst van het Christendom wordt de Bijbel de autoriteit over de verhouding lichaam-geest. De mens is een ziel in een zondig lichaam. De ziel dient ernaar te streven één te worden met God.
- Vanaf het einde van de Middeleeuwen krijgt de ziel langzaam aan een plaats in de natuurlijke wereld, al blijft ze verbonden met het goddelijke. Er is een periode van culturele bloei (Michelangelo, Leonardo da Vinci, Shakespeare) en er ontstaat een grote interesse voor het leven hier op aarde, terwijl de belangstelling voor het hiernamaals afneemt. De band tussen ziel en lichaam wordt nauwer dan ooit tevoren. De ziel wordt verdeeld in drie delen: het intellectuele (wil, intellect en geheugen), het sensitieve (waarneming en motivatie) en het vegetatieve (voeding, groei en voortplanting).

- Vanaf de 16^e eeuw wordt de wereld niet meer gezien als een organisme, maar als een machine die aan mechanische wetten moet gehoorzamen. Zo wordt het lichaam als machine beschouwd die is uitgerust met een ziel (Descartes, La Metrie). Niet alleen lichamen zijn op mechanistische wijze te verklaren, ook de geest kan vanuit de natuur worden verklaard. Het bewustzijn doet als notie zijn intrede als een verzameling psychische kwaliteiten. Voorstellingen berusten uiteindelijk op zintuiglijke waarmening. Wat het bewustzijn precies is, wordt nog niet onderzocht, wel hoe het werkt. Niet bestudering van zijn ziel leidt tot kennis over de mens, maar bestudering van fysiologische processen: bloedsomloop, zenuwstelsel.
- In de 19^e eeuw wordt de ziel van de mens niet los gezien van zijn materiële omgeving: of als het grote biologische gegeven (evolutietheorie) of als denkprocessen in de hersenen (fysiologie).
- In de 20^e eeuw kunnen we twee tendensen onderscheiden die voortbouwen op bovenstaande gedachten van de 19^e eeuw. Ten eerste drie ontwikkelingen die zich verdiepen in de relatie tussen lichamelijke en mentale processen: Ryle, die het lichaam-geest probleem als een conceptueel probleem ziet, Armstrong, Eccles en Domasio, die het mentale onderzoeken door middel van hersenonderzoek en Searle, Churchland en Dennet, die de computer al dan niet accepteren als metafoor voor de menselijke geest.
Ten tweede een ontwikkeling die lichaam-geest problemen relateert aan de wereld, zoals Merleau-Ponty: de ervaring van het lichaam temidden van de andere objecten bepaalt ons kenvermogen.

De volgende visies of perspectieven moeten dan ook gezien worden in bovenstaand historisch kader. Ook wat dit onderwerp betreft zullen niet alle opvattingen aan de orde kunnen komen: een keuze van drie of vier opvattingen is dan gebruikelijk:

- De opvatting dat de ziel het onsterfelijke wezen van de mens is en onderscheiden van het lichaam (Plato in de Phaedrus).
De menselijke ziel is volgens Plato als minder volmaakte ziel tijdelijk verbonden met het sterfelijke lichaam. De ziel kan zich bevrijden van het lichaam door kennis van de Ideeën. De menselijke ziel heeft drie delen: een begerend (brons) deel, een eerezuchtig (zilver) deel en een redelijk (goud) deel: zie de vergelijking van de wagenmenner.
- De opvatting dat lichamelijke de essentie van het mens-zijn is en daarmee ons standpunt in de wereld bepaalt (materialisme).
 - Onder invloed van de Verlichting en Newton, gaat het materialisme ervan uit dat alles, dus ook de mens, volledig verklaarbaar is in termen van het mechanistische systeem van materie-in-beweging. De mens wordt beschouwd als 'l'Homme machine': Het 'geestelijke', bijvoorbeeld het denken, is een proces van mechanische oorzaak-gevolg-relaties in materie. De vraag wordt dan hoe alle radertjes (indrukken) met elkaar samenhangen (wetmatigheden) (De la Metrie: De mens een machine).
 - Mensen zijn materiele lichamen in (ook innerlijke) beweging. Zo is de 'wil' de laatste beweging die aan een daad voorafgaat. Kenmerkend voor alle mensen is de aanhoudende en rusteloze beweging van hun begeerte naar macht en hun afkeer van dood of letsel. De menselijke rede is een aangeleerd vermogen ten dienste van deze hartstochten. In de sociaal-politieke filosofie staat de 'natuurlijke oorlogstoestand' van voortdurende concurrentiestrijd en strijd om zelfbehoud tussen de mensen centraal. (Hobbes: Leviathan).
- De opvatting dat de mens primair een lichamenlijk (Merleau Ponty) of gesexueerd wezen is dat onderworpen is aan genderwaarden (Irigaray).

- De plaats van het lichaam in de ruimte bepaalt het menselijk perspectief: wij zijn steeds gesitueerd in (tijd en) ruimte en geen zuivere geesten die de gehele situatie kunnen overzien. Vanuit het lichaam wordt betekenis gegeven aan de wereld: esthetisch, erotisch. Deze zingeving vindt plaats op een prereflexief niveau. Datgene wat mij een standpunt in de wereld bezorgt is het 'corps vecu': het lichaam is geen object dat wordt waargenomen (het 'corps objet'), maar eerder de vooronderstelling van waarnemen. (Merleau-Ponty: Fenomenologie van de waarneming; Oog en Geest).
- Ieder mens is 'gesexueerd', waardoor de beleving van de wereld niet is los te zien van het geslacht van de mens. Zij zet het mannelijk denken en spreken tegenover het vrouwelijk denken en spreken. Het technocratisch-fallisch betoog is in wezen hiërarchisch: één verklaring, één principe en één spreker wint ten koste van de ander. Het vrouwelijk denken en spreken gaat uit van tweeheid: meerdere verklaringen en principes en erkenning van de ander. (Irigaray: Dit geslacht dat niet een is).
Gendertheorie: Er bestaan sociaal-historische gegroeide rolpatronen (gender) voor typisch mannelijke en typische vrouwelijke manieren van denken en gedragen: Zo is het 'typisch vrouwelijk' om intermenselijke verhoudingen in termen van wederzijdse afhankelijkheid, zorg, responsiviteit en verantwoordelijkheid te zien in plaats van in termen van rechten en plichten tussen autonome individuen. (Irigaray; Sevenhuijsen: Oordelen met zorg).

b) verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de aard en functies kan herkennen en uitleggen, en de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen. Dit onderwerp mag zich slechts sinds enkele jaren in de systematische belangstelling verheugen van filosofen. In Nederland is dat begonnen in de jaren negentig met filosofisch onderzoek van Heleen Pott en van Miriam van Reijen en in 2001 publiceren zowel Dylan Evans als Martha Nussbaum regelmatig over hun onderzoek naar de aard en functie van emoties. Dit betekent dat bij dit relatief jonge onderwerp ontwikkelingen snel gaan en het zinvol is een kort historisch overzicht te hebben van de visies op emoties in de geschiedenis van de filosofie. Bijvoorbeeld het volgende.

- In de klassieke oudheid werd er vaak gebruik gemaakt van de dichotomie logos versus pathos. Logos staat voor de rede, pathos staat voor de toestand van het ontvangen en ondergaan van en inwerking van buitenaf. Pathos in moderne zin staat voor zintuiglijke, lichamelijke en psychische gevoelens, gemoedsbewegingen, driften en behoeften, die hun oorsprong niet in de rede hebben. Bij Aristoteles schuilt in elke passie een oordeel, gedachte of vermoeden.
- In de middeleeuwen zijn de passies eveneens modificaties van de ziel die niet van de rede zelf uitgaan. Het zijn akten van het zinnelijke streefvermogen die met lichamelijke veranderingen gepaard gaan (Thomas).
- In de moderne filosofie wordt op grond van de heftigheid van de passie gesproken van een 'emotion' (letterlijk: volksoproer): fysieke opwindingsstoelstanden. Vanuit dit gezichtspunt zijn de passies acties van het lichaam, die passief worden waargenomen door de ziel (Descartes). Ten tijde van de Verlichting zijn passies fundamentele drijfveren van de mens zonder welke nooit een handeling tot stand zou komen (Voltaire, Diderot) of als blinde egoïstische hartstocht (Kant).
- In de 19e eeuw is een passie onder andere een list van de rede om de 'lange termijn neiging' (Leidenschaft) voor zich te laten werken.

- Tegenwoordig zijn er twee verschillende opvattingen. In de naturalistische visie wordt een emotie beschouwd als wezenlijk een lichamelijke verandering – adrenalineafscheiding, hartslag, bloedtoevoer. Er is daarbij een beperkt aantal basisvarianten van (neuro-)fysiologische reactiepatronen in elk menselijk brein. Daartegenover staat de sociaal-constructivistische visie: de fysiologische kant van de emoties is bijkomstig, emoties zijn volledig afhankelijk van de sociale context waarbinnen ze verschijnen. Ze zijn product van taal en cultuur.

Dit betekent ook dat de kandidaat kennis en inzicht op slechts enkele toonaangevende visies op de aard en functies van emoties kan tonen, de visies kan toepassen op een vraagstuk en kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de positie worden betrokken.

De volgende visies of perspectieven kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt:

- De opvatting dat emoties te herleiden zijn tot fysieke reacties.
Hier wordt de nadruk gelegd op de emotie als lichamelijke verandering – adrenalineafscheiding, hartslag, bloedtoevoer. Er is een beperkt aantal basisvarianten van (neuro-)fysiologische reactiepatronen in elk menselijk brein. Deze opvatting verklaart niet welke betekenis de persoon aan de lichamelijke verandering geeft. Of een persoon een emotie boosheid of verontwaardiging of drift noemt, verschilt van persoon tot persoon en is ook afhankelijk van de context. In deze opvatting worden emoties ook niet beoordeeld. William James kan als belangrijke vertegenwoordiger van deze opvatting worden genoemd: we huilen niet omdat we verdrietig zijn, maar we zijn verdrietig omdat we huilen. De vraag is dus wat er eerst komt: de lichamelijke verandering of beroering en dan het gevoel, of omgekeerd.
Daartegenover staat de sociaal-constructivistische visie: de fysiologische kant van de emoties is bijkomstig, emoties zijn volledig afhankelijk van de sociale context waarbinnen ze verschijnen. Ze zijn product van taal en cultuur.
- De opvatting dat emoties cultureel en/of historisch zijn bepaald.
Deze sociaal-constructivistische visie is dat de fysiologische kant van de emoties bijkomstig is: emoties zijn volledig afhankelijk van de sociale context waarbinnen ze verschijnen. Ze zijn product van taal en cultuur. Daartegenover staat de naturalistische visie: een emotie wordt beschouwd als wezenlijk een lichamelijke verandering – adrenalineafscheiding, hartslag, bloedtoevoer. Er zijn een beperkt aantal basisvarianten van (neuro)fysiologische reactiepatronen in elk menselijk brein.
Daartegenover staat de opvatting van bijvoorbeeld de antropoloog Paul Ekman, die uit veldonderzoek concludeerde dat er wel degelijk 'basisemoties' zijn die voor alle culturen gelden en ook worden herkend, zoals vreugde, verdriet, woede, angst, verbazing en walging. Deze lijken te zijn ingebed in de structuur van de menselijke hersenen.
- De opvatting uitleggen dat emoties cognitief van aard zijn.
 - Bedoeld wordt de meer fenomenologische opvatting uit de 2e helft van de 20e eeuw dat emoties cognitief van aard zijn. Wezenlijk voor een emotie is immers een oordeel over de wenselijkheid of onwenselijkheid van een situatie of gebeurtenis. Vervolgens wordt besloten iets te vermijden of iets op te zoeken. (M. Arnolds in H. Pott, De liefde van Alcibiades).
 - Ook de cognitief-evaluatieve opvatting van Martha Nussbaum moet hier worden genoemd: emoties impliceren een oordeel over belangrijke zaken die

we belangrijk achten voor ons welzijn. Dit houdt in dat we erkennen dat we als mens onze behoefte en onvolledigheid erkennen.

Dichtbij deze opvatting staat ook Dylan Evans: emoties dragen bij tot rationeel handelen, omdat ze zowel betrekking hebben op de vraag welke doelen we het beste kunnen nastreven, als op de vraag hoe we het beste een bepaald doel kunnen bereiken (Dylan Evans, Emoties).

- De opvatting dat emoties al dan niet onderdeel zijn van de menselijke natuur (Stoïcijnen, Spinoza).
 - Voor de stoïcijnen stond de opvatting over emoties in dienst van de ethiek. Men wordt gelukkig als men zich niet verzet tegen de natuur of rede. Dat betekent dat men zich moet vrijmaken van alle emoties. Dan vind je innerlijke rust. Emoties zijn dus stoorzenders, die de innerlijke rust verstoren. Die emoties komen ook van buiten naar binnen, en je kunt je daarvoor afsluiten. Uiteindelijk worden emoties beschouwd als onredelijk verzet tegen de noodzakelijke (redelijke) gang van zaken.
 - Spinoza was echter van mening dat volledige heerschappij over de emoties onmogelijk is. Hij definieert affect of aandoening van het gemoed als een lichamelijke verandering die tot woede of verdriet leidt. Alle affecten zijn van deze twee affecten af te leiden. We moeten emoties niet zien als vijanden die van buiten komen, maar wezenlijk onderdeel van de menselijke natuur. Het gemeenschappelijke kenmerk aan alle affecten is dat we een kracht ervaren die ons overvalt, die vergezeld gaat van beelden en woorden. Spinoza verzet zich tegen de autonome rol van de rede (zoals bij de stoïcijnen), omdat dat juist leidt tot een verarming van de menselijke natuur. Hij is eerder voorstander van een rede die probeert optimaal gebruik te maken van de menselijke natuur: de ontwikkeling van een kind naar volwassen en zelfstandig denkend persoon juist moet plaatsvinden door de opeenstapeling en wisselwerking van de eindeloze reeks gevoelens die je in de loop van je leven meemaakt.
- De opvatting dat emoties een eigen rationaliteit hebben (Sartre, Pinker). Sartre's opvatting over emoties is sterk fenomenologisch gekleurd. Hij legt de nadruk op de manier waarop emoties onze ervaring van de wereld veranderen. Emotie is voor Sartre een wijze van omgaan met de wereld en heeft als doel onze omgang met de wereld leefbaar en dragelijk te houden. Onze emoties zijn 'magische veranderingen van de wereld' op momenten dat het ons te veel wordt. Zo vallen wij flauw van angst op het moment dat een roofdier op ons afkomt: op deze wijze ontkennen wij een levensbedreigende situatie als niet bestaand. Wij sluiten letterlijk onze ogen daarvoor.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

5. *De kandidaat kan:*

a) *verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de mens als redelijk wezen kan herkennen en uitleggen, en deze opvattingen kan toepassen op een vraagstuk. Hier ligt een keuze van twee of drie opvattingen voor de hand.

De volgende opvattingen kunnen aan de orde komen:

- De opvatting dat de mens een bewust waarnemend, nadenkend en handelend persoon is.
 - De mens streeft het realiseren van bepaalde doelen na door het gebruik van geëigende middelen die op adequate wijze toegepast worden (teleologisch handelingsbegrip). Het menselijk handelen is typisch het 'ethische' domein van de praktische rede; het streven naar het 'goede'. Met de theoretische rede streeft de mens het hoogste, het 'ware' na. (Aristoteles).
 - Cogito, ergo sum. Alleen het denken kan de mens 'claire et distincte' zekerheid bieden, die als een waarachtige basis voor (het beoordelen van) waarneming en handelen kunnen dienen. Zonder dit denken, zou alles net zo goed een illusie, een droom kunnen zijn (Descartes: Meditaties).
 - De mens verhoudt zich bewust tot de dingen. De mens staat 'intentioneel' in de wereld: hij treedt de mensen, dingen en situaties in het waarnemen, denken en handelen met bedoelingen tegemoet; specifieke en intuïtieve, vervulde en onvervulde intenties. (Husserl).
- Het verschil tussen mens en dier op het gebied van rede en instinct.
 - Dieren leven instinctief. De rede maakt echter dat de mens zich bewust buiten zijn eigen centrum (excentrisch) kan opstellen. Dit afstand nemen van jezelf (zelfreflectie) maakt dat de mens 'ik' tegen zichzelf kan zeggen: De mens kan niet instinctief leven, want alleen al het natuurlijk-willen-zijn is kunstmatig. (Plessner).
 - De mens is, vergeleken met andere dieren, een 'Mangelwesen'; onaangepast, primitief en onderontwikkeld. De mens is daarentegen wel 'arbeitsfähig'; in staat, maar ook veroordeeld tot handelend optreden: de mens is van nature een cultuurwezen (Welt-offen) (Gehlen: Der Mensch. Seine Stellung in der Welt.)
- Het verschil tussen mens en dier op het gebied van het gebruik van taal en symbolen.

Bijvoorbeeld het neo-kantianisme: alle menselijke kennis is afhankelijk van het vermogen om ervaringen te vormen door middel van symbolische functies. Met behulp van deze functies van de rede schept de mens zijn werkelijkheid. Typerend voor de mens als symbolisch wezen zijn dan ook taal, wetenschap, kunst, godsdienst en filosofie. (Cassirer: An essay on Man)
- Het verschil tussen mens en dier ten aanzien van vrijheid en transcendentie.

Ieder mens is in principe 'absoluut' vrij. Tot deze vrijheid is de mens veroordeeld, dat wil zeggen dat hij kan, moet en zal altijd moeten kiezen en daarvoor de verantwoordelijkheid zal dragen. Gedurende ons leven blijven we vrij om ons nieuwe mogelijkheden voor ogen te halen en om de 'feiten' over onszelf te herinterpreteren in het licht van nieuwe projecten. Dit is onze transcendentie: een openheid naar de mogelijkheden en de toekomst, dat wil zeggen het Zijn (Sartre: Het Ik is een ding).
- Dat zelfbewustzijn kenmerkend is voor de mens.

In tegenstelling tot Descartes' idee van zelfbewustzijn (ik denk, dus ik ben) is het: 'Zelf' niet 'in' het bewustzijn, maar het doorlopende project van in de wereld zijn temidden van andere mensen. Bewustzijn is de activiteit van omgaan met de onbepaaldheid, het 'Niets' in het menselijk bestaan. De mens is niet op zichzelf (en-soi), maar voor zichzelf (pour-soi) (Sartre: Het Ik is een ding; Existentialisme is een humanisme).

b) enkele opvattingen over de geldigheid van verschillende vormen van (rationele) kennis herkennen, uitleggen en in filosofische context kan toepassen

Bij deze eindterm die sterk kentheoretisch is, betekent dit dat de kandidaat enkele opvattingen over de geldigheid van kennis kan herkennen en uitleggen, en de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen. De volgende inhoud is daarbij relevant:

- uitleggen over welke verschillende bronnen van kennis we beschikken (bijvoorbeeld waarneming, verstand, overlevering, geloof, herinnering, ervaring) en uitleggen hoe betrouwbaar ze zijn;
- beargumenteren waarom noch 'zuivere waarneming', noch 'onmiddellijke ervaring' kan dienen als volledig betrouwbare grondslag voor kennis.

Ervaring is in beginsel alles wat wij kunnen ondervinden. De zintuiglijke ervaring heeft betrekking op datgene wat via prikkels door de (vijf) zintuigen wordt geregistreerd. Als reactie op deze prikkel ontstaat de waarneming, de psychische act die het eigen lichaam en buitenwereld tot object heeft. Door middel van geheugen/herinnering kan kennis ontstaan van de werkelijkheid, namelijk doordat herkenning mogelijk wordt.

Wetenschappen als biologie en neurofysiologie onderzoeken vooral de werking en functionaliteit van de zintuigen en trachten te verklaren hoe wij via prikkels tot een waarneming van de werkelijkheid komen. Filosofie dient rekening te houden met uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek.

Het filosofisch empirisme stelt dat alle menselijke kennis op (meestal zintuiglijke) ervaring is gebaseerd en a posteriori, volgend op de ervaring, verworven wordt; de mens wordt geboren met een 'lege geest' ('tabula rasa').

4.1.3 Domein C: Ethiek

De kern van dit domein is dat leerlingen kennis van en inzicht hebben in de belangrijkste ethische theorieën, te weten deugdethiek, de plichtsethiek en de gevolgenethiek – en dit kunnen toepassen op een concreet maatschappelijk vraagstuk. Daarnaast dienen zij kennis en inzicht te hebben van twee onderwerpen uit de ethiek: het goede leven en integriteit en verantwoordelijkheid.

Subdomein C1: Centrale begrippen

6. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Zie bijlage 2.

Subdomein C2: Het goede leven

7. De kandidaat kan een aantal opvattingen over de verhouding tussen nut en geluk herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de verhouding nut en geluk kan herkennen en uitleggen, en de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen.

Daarbij gaat het om de volgende opvattingen:

- De opvatting weergeven dat geluk het doel van het individuele leven is en aangeven welke ethische veronderstellingen bij deze opvatting in het geding zijn.
 - Volgens Epicurus is geluk dat te wensen wat we hebben, met andere woorden, we moeten onze verlangens richten naar wat we reeds hebben en ons verder op immateriële zaken richten.

- Volgens de hedendaagse hedonistische benadering van geluk gaat het erom zoveel mogelijk verlangens te bevredigen. Het aantal zaken dat ons gelukkig of ongelukkig maakt, is in onze tijd enorm uitgebreid. De Nederlandse hoogleraar Ruud Veenhoven heeft zelfs een databank samengesteld met zaken die mensen gelukkig maken. In deze 'World Database of Happiness' zijn de uitslagen van honderden onderzoeken naar de tevredenheid van de mens samengebracht. Snel rijk worden, blijkt zelden tot langdurig geluk te leiden. Wel tot langdurig geluk leidt: goede vrienden, een goed gezins- of familieleven en een goede gezondheid.
De successtheorie stelt dat alleen die verlangens moeten worden bevredigd die het eigen bestaan betreffen. Een belangrijke vooronderstelling hierbij gaat over de autonomie van de mens (in hoeverre is de mens een op zich zelf staand wezen?) en over de mogelijkheid van de mens om te weten wat echte verlangens zijn. Is bijvoorbeeld het bevredigen van het verlangen naar het roken van sigaretten wel gelukbevorderend als je kijkt welke gevolgen het heeft?
- De opvatting weergeven dat nuttigheidsoverwegingen het criterium voor moreel handelen zijn (geluksberekening) en aangeven welke ethische veronderstellingen bij deze opvatting in het geding zijn.
Daarbij acht men het mogelijk om via een soort berekening vast te stellen hoeveel geluk een bepaalde bevrediging inhoudt (hedonistische calculus).

Subdomein C3: Integriteit en verantwoordelijkheid

8. De kandidaat kan:

- *verschillende posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over individuele vrijheid en verantwoordelijkheid kan herkennen en uitleggen, en de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen.

Ook hier ligt een keuze van twee of drie opvattingen voor de hand.

- Normen en waarden omschrijven vanuit collectieve verantwoordelijkheid en vanuit individuele vrijheid.
De kandidaat kan herkennen dat een opvatting over normen en waarden collectieve verantwoordelijkheid vooronderstelt dan wel individuele vrijheid. Wanneer het accent ligt op collectieve verantwoordelijkheid, zullen vooral waarden die het welzijn van de gemeenschap en het bestrijden van het kwaad voor de gemeenschap centraal staan. Het gaat dan om waarden als gemeenschapszin, altruïsme, empathie, traditie, plichten, afhankelijkheid en collectieve verantwoordelijkheid. Doel van de moraal is het behoud van regels die vrede, voorspoed en het voorkomen van conflicten ondersteunen. Wanneer het accent ligt op individuele vrijheid, zullen vooral waarden centraal staan die individuele ontwikkeling en geluk bevorderen. Het gaat dan om waarden als vrijheid, autonomie, ontwikkeling, zelfontplooiing, zelfstandigheid, privacy, onafhankelijkheid en originaliteit.
- Verschillende opvattingen van individualisme beschrijven.
De kandidaat kan verschillende opvattingen over individualisme weergeven en herkennen. Het betreft hier het bezitsindividualisme van Locke, het revolutionair individualisme van Camus, het esthetisch individualisme van Wilde, het individualisme van Foucault, het ethisch individualisme van Levinas.

- Enkele belangrijke historische ontwikkelingen die funderend zijn voor het individualisme beschrijven (Oudheid, christendom, Renaissance en Verlichting). Enkele belangrijke historische ontwikkelingen die funderend zijn voor het individualisme:
 - Binnen de Griekse filosofie de vraag naar het goede en deugdzaam leven, de gerichtheid op wezensvragen, de visie op de ziel; binnen het Christendom de gerichtheid op verantwoordelijkheid en schuld. In de oudheid is er sprake van een individu in strikte zin (naam) en als subject (beleving) maar niet als 'ik' (persoon).
 - Bij Augustinus is er eerst sprake van innerlijkheid en introspectie, met andere woorden van persoon.
 - In de Renaissance de accentuering van de vrije wil, het menselijk lichaam en de gerichtheid op het aardse.
 - In de premoderniteit (16^e/17^e eeuw) is het individualisme van Montaigne en Erasmus sterk gericht op de concreet menselijke ervaring.
 - In de moderniteit staat de abstracte, rationele benadering van Descartes centraal.
 - In de Nieuwe Tijd ontstaat het bezitsindividualisme van Locke.
 - Het ideaal van authenticiteit is kenmerkend voor de Verlichting.
 - Het aristocratisch individualisme van Nietzsche is op te vatten als een reactie op vormen van collectieve verantwoordelijkheid.
- De opvatting dat het individualisme in de huidige welvaartsmaatschappij ontaard is, omschrijven.
 De ontaarding van het hedendaags individualisme kan men op verschillende wijzen beschrijven, analyseren en beoordelen. Bijvoorbeeld: er is sprake van overwoekering van het menselijk bestaan door het instrumenteel denken, dit is veroorzaakt door de toegenomen verwetenschappelijking en 'vereconomisering' van de samenleving. Het ideaal van verlichting heeft geleid tot massavernietiging (Horkheimer). Door openbare communicatie moeten individuen weer greep krijgen op de sturing van hun bestaan (Habermas). De huidige cultuur kenmerkt zich door narcisme en consumentisme, morele overwegingen zijn niet langer in staat om egoïstische neigingen in te dammen. De oorzaak zijn met name de massamedia en de massaconsumptiecultuur (Bloom, Finkelkraut). De christelijke moraal -het fundament van onze cultuur- wordt niet meer als fundament onderhouden, een morele crisis ligt voor de hand. Men zal een moraal moeten ontwikkelen die in de gemeenschap rust en die persoonlijkheids- en karaktervorming actief als doel stelt voor opvoeding en onderwijs (Nussbaum).

4.1.4 Domein D: Sociale filosofie

De kern van dit domein is dat de leerling kennis van en inzicht heeft in de achtergronden van de belangrijkste sociaal-filosofische opvattingen die antwoord geven op de vraag naar een rechtvaardige samenleving. Bovendien dient de leerling deze kennis en dit inzicht toe te passen op een concreet maatschappelijk vraagstuk. De belangrijkste sociaal-filosofische opvattingen staan hieronder genoemd, met name de opvattingen van Machiavelli, Hobbes, Locke, Rousseau en Marx. Deze komen als eerste aan de orde in deze handreiking.

- Opvattingen over de aard van de mens die bepalend zijn voor de verschillende maatschappijvisies.
 - Machiavelli vat de menselijke natuur niet langer op in ethische of religieuze zin. In zijn politieke denken gaat hij uit van het feitelijke gedrag van mensen.

Daarop wil hij zijn staatsvisie baseren. Mensen worden gekenmerkt door machtsdrift. Politiek is daarom per definitie machtspolitiek. Machiavelli gaat ervan uit dat de strijd om de macht tussen individuen plaatsvindt en dat in elke maatschappij een individu de macht zal winnen. Zijn mensbeeld is dus *pessimistisch*. Vorsten worden daarom aangespoord om zich niets van morele waarden aan te trekken en te leren om 'niet goed te zijn om zich te handhaven'.

- Ook Hobbes gaat uit van een pessimistisch mensbeeld: mensen streven primair hun eigen belangen na. De enige waarborg voor een leven in harmonie met anderen is daarom een absoluut staatsgezag door de 'Leviathan'. De staat boezemt vrees in door haar zichtbare macht. De angst voor straf brengt de mensen ertoe om hun streven naar macht in te perken en de wetten te gehoorzamen. Toch is de staat gegrond op de rede, in zoverre individuen er zelf toe hebben besloten om de natuurtoestand waarin zij verkeerden, gekenmerkt door onzekerheid en chaos, te verlaten en hun macht over te dragen aan de soeverein.
- Rousseau heeft een positiever beeld van de mens. Volgens hem waren mensen oorspronkelijk in staat om in harmonie samen te leven in de ongerepte natuur. De nog niet door culturele gewoonten aangetaste mens was van nature goed en gevoelsmatig op anderen en de natuur betrokken. Pas met het ontstaan van privé-bezit is het egoïsme in de wereld gekomen en ontstond er een kloof tussen natuur en cultuur. Het is echter niet mogelijk is om zover terug te gaan in de tijd om de ideale situatie te bereiken. Daarom moet vanuit het heden gestreefd worden naar kleinschalige politieke gemeenschappen om de band tussen mensen onderling en tussen mensen en de natuur weer in het vizier te krijgen. In dergelijke kleinschalige 'stadsstaten' moet het gezag overgedragen worden vanuit gelijkgestemde individuen naar een regering die de 'algemene wil' belichaamt. De 'natuurlijke goedheid van de mens' zal zo weer de kans krijgen om zich te manifesteren.
- Marx ziet de mens primair als een wezen dat zich verwerkelijkt via arbeid. Arbeid staat in het kapitalisme echter niet langer in dienst staat van de zelfverwerkelijking van de mens, maar in dienst van een systeem dat is gericht op uitbuiting. Daarom zal de staatsvorm omvergeworpen moeten worden om de arbeid, zo wezenlijk voor de mens, te bevrijden. In de klassenloze maatschappij die dan ontstaat na de revolutie zal de mens weer kunnen beschikken over de vruchten van zijn eigen arbeid en deze delen met anderen.
- De opvatting over de staat ingesteld via een contract.
Deze opvatting vinden we onder meer terug bij Hobbes, Locke en Rousseau:
 - Hobbes gaat uit van een oertoestand waarin mensen elkaar naar het leven staan. Eigenbelang staat nadrukkelijk voorop. In deze onhoudbare situatie gelden volgens Hobbes twee natuurwetten. In de eerste plaats dient ieder mens met alle vermogens naar vrede te streven. In de tweede plaats moet ieder mens in het streven naar vrede beseffen dat het noodzakelijk is om afstand te nemen van absolute vrijheid. Slechts wanneer iedereen bereid is afstand te doen van zijn rechten, is er een overeenkomst mogelijk waarbij vrede in zicht komt. Omwille van hun eigen rust en zekerheid onderwerpen de mensen zich aan een absoluut staatsgezag: de 'Leviathan'
 - In de natuurtoestand van Locke kunnen mensen met elkaar in conflict komen door verkeerde neigingen, bijvoorbeeld door elkaars bezit te willen. Om aan deze onleefbare situatie een einde te maken wordt een afspraak gemaakt om een staat in te stellen die het recht op bezit kan garanderen. Het individu draagt – in tegenstelling tot bij Hobbes- echter niet al zijn rechten over aan het

gezag. Bij Locke is ook geen sprake van een absoluut staatsgezag omdat hij een scheiding aanbrengt tussen de wetgevende en uitvoerende macht.

- Volgens Rousseau ging het mis in de geschiedenis toen het privé-bezit werd ingevoerd. Uit de natuurlijke ongelijkheid tussen mensen ontstond een veel grotere economische ongelijkheid. Wetten werden ingevoerd om het eigendom te beschermen tegen de hebzucht van anderen. Door privé-bezit ontstond beschaving en met beschaving ontstond het egoïsme. Om aan dit egoïsme een eind te maken moet er een politieke gemeenschap ontstaan waarin mensen hun persoon onder de leiding brengen van de 'algemene wil'. De staat zal de algemene wil belichamen en tot uitdrukking brengen wat elk individu echt wil.

Daarnaast dienen kandidaten kennis van en inzicht te hebben in een aantal fundamentele concepten uit de sociale filosofie: enerzijds zijn dat de concepten schaarste, begeerte en macht en anderzijds zijn dat vrijheid en verantwoordelijkheid. Deze concepten moeten kandidaten kunnen toepassen in een casus of op een maatschappelijk vraagstuk.

Subdomein D1: Centrale begrippen

9. *De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de sociale filosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.*

Zie bijlage 2.

Subdomein D2: Schaarste, begeerte en macht

10. *De kandidaat kan:*

a) *uitleggen wat de aard en functie is van menselijke begeerten en behoeften en wat de samenhang is tussen schaarste en behoeften*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de aard en functie van begeerten en behoeften van de mens kan herkennen en uitleggen, en de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen.

Hier gaat daarbij om de opvattingen van Rousseau, Marx, Marcuse en van Fanon.

- Verschillende opvattingen over het onderscheid tussen 'natuurlijke en niet-natuurlijke' behoeften.
 - Rousseau maakt het onderscheid tussen behoeften van mensen in de natuurtoestand die volgens hem 'natuurlijk' zijn en behoeften van mensen die voortkomen uit een 'culturele' situatie (men gaat verlangen naar 'onnatuurlijke' producten van de beschaving). Cultuur houdt in dit verband in: vervreemding van de natuurtoestand.
 - Volgens Marx en Marcuse is men gedwongen deel te nemen aan een arbeidsproces dat de zelfverwerkelijking belemmert. Anderzijds is de mens ook product van hetzelfde arbeidsproces, zonder dat men zichzelf hierin herkent zonder dat ze aansluiten bij de natuurlijke behoeften.
 - Er is een economische benadering waarin wordt uitgegaan van het verschil tussen noord en zuid en er is een politicologische verklaring die de uitbuitingsverhoudingen in de wereld benadrukt. Schaarste kan ook vanuit 'derde wereld-perspectief' worden bekeken. In het perspectief van de ontwikkelingslanden, zoals verwoord door Fanon, is schaarste een typisch product van de mateloze begeerten van de westerse beschaving. Het imiteren van de westerse cultuur verdient dan ook geen navolging; beter kan bijvoorbeeld Afrika zich richten op de principes van het eigen culturele leven.

b) *verschillende opvattingen over de oorsprong van macht en de vormen van macht herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de oorsprong van macht kan herkennen en uitleggen, en de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen.

Ook hier ligt een keuze van twee of drie van de volgende opvattingen voor de hand.

- De opvatting weergeven dat macht primair een middel is om behoeften te bevredigen.
 - De relatie tussen behoefte en macht wordt door Hobbes omschreven als de drang tot zelfhandhaving of overleving.
 - Rousseau ziet behoefte als een natuurlijke neiging. Dit impliceert een openstaan voor, en saamhorigheid met de medemens en de natuur. In de ideale politieke gemeenschap wordt deze behoefte tot eenheid bereikt door de individuele macht over te dragen aan de 'gemeenschappelijke wil'.
 - Freud ziet behoeften als aspect van driftbevrediging of als sublimatie.
 - Volgens Girard is de 'mimesis' ofwel de nabootsing van de ander in de begeerte naar macht, de basis van menselijke begeerte en behoefte.
 - Marx en Marcuse maken een fundamenteel onderscheid tussen enerzijds ontaarde en anderzijds werkelijke of natuurlijke behoeften tot macht.
- De opvatting dat macht een regulerende en onderdrukkende factor is binnen intermenselijke relaties, met name in relaties tussen mannen en vrouwen.

Luce Irigaray analyseert de gelijkheid en het verschil tussen man en vrouw. Daarbij hebben zich in de loop van de geschiedenis onderdrukkingsmechanismen gevormd die niet alleen in het alledaagse leven, maar ook in de logica en de betekenissen die de ordening van de samenleving bepalen, de ongelijkheid en het verschil constitueren. Deze ordening is in wezen fallocratisch, dat wil zeggen: door mannen bedacht en in hun eigen voordeel. Volgens Irigaray moet dit falloctrisme in de samenleving worden gedeconstrueerd teneinde de heersende opvattingen over de werkelijkheid om te vormen en vrouwen ervan te bevrijden. Daarnaast wil ze pogen om op een creatieve en positieve manier, dus niet via een kritiek op de mannelijke wereld, te komen tot een ontwerp van vrouwelijke identiteit en vrijheid. Centraal daarin staat het ontwikkelen van een schrijven en denken dat echt van vrouwen is: 'open, niet-lineair, onaf, vloeiend, opengebarsten, en in stukken verdeeld.
- De opvatting dat macht een monopolie is van de staat.
 - Wil er in een staat orde en rust heersen, dan moet de heerser volgens Machiavelli per definitie een autocraat zijn. De heerser oefent noch macht uit namens God, noch namens het volk. De heerser dankt de usurpatie van macht geheel aan zichzelf. In het geval van een theocratie is er altijd sprake van een hogere macht aan wie verantwoording schuldig is, terwijl in een democratie de onderdrukte macht zich altijd zal blijven verzetten. De heerser staat per definitie *alleen*. Zelfs adviseert Machiavelli om degenen die hebben geholpen om de macht te verkrijgen direct buitenspel te zetten, desnoods op wrede wijze.
 - Ook Hobbes ziet de staat als absolute soeverein ('Leviathan'). De staat boezemt vrees in door haar zichtbare macht. De angst voor straf brengt de mensen ertoe om hun streven naar macht in te perken en de wetten te gehoorzamen. Toch is de staat gegrond op de rede, in zoverre individuen er zelf toe hebben besloten om de natuurtoestand waarin zij verkeerden, gekenmerkt door onzekerheid en chaos, te verlaten en hun eigen macht over te dragen aan de staat.
- De opvatting dat macht werkzaam is in de verhouding tussen staten.
 - Machiavelli ziet macht als een noodzakelijke voorwaarde voor staten. Het gaat hem vooral om een sterke positie voor regeerders, maar niet als doel in

zichzelf. Centrale politieke doelen zijn volgens hem de handhaving van zekerheid en veiligheid in de maatschappij, maar ook de vrijheid van de burgers. Regeerders behoren met het oog op deze doelen zelfs *amoreel* te zijn. Dit houdt in dat ook geweld gebruik mag worden indien dat noodzakelijk is voor het handhaven van de orde in het land of in de verhouding tot andere staten.

- In Spinoza's opvattingen over de staat en de verhouding tussen staten zijn de ideeën van Machiavelli goed te herkennen. Hoewel Spinoza het streven naar vrede als richtlijn heeft, ziet hij in de stoffelijke en menselijke natuur om zich heen een strijd om de macht. Krachten en machten in het heelal zijn in onderlinge beweging en het een streeft naar de overweldiging van het ander (natuurtoestand). Het resultaat van deze overmacht noemt Spinoza recht. Het recht van de sterkste is de primaire natuurwet (of 'goddelijke wet') die zowel geldt voor de toestand binnen een staat als in de verhouding tussen staten. Spinoza biedt geen moreel uitgangspunt om het gedrag van een staat of gedrag tussen staten te beoordelen of te normeren. Politiek is in zijn ogen een brute en rationele, maar ook gepassioneerde machtsstrijd tussen individuen en groepen.
- Kant daarentegen stelde dat het gedrag van staten wel degelijk ethisch kan worden beoordeeld en dat er een uitweg moet worden gezocht uit de improductieve en normloze machtsverhoudingen tussen staten. Kant ging uit van een kosmopolitische opvatting over burgerschap en stelde in het verlengde daarvan een handvest op voor staten, aan de hand waarvan ze onderling konden komen tot een toestand van eeuwige vrede.

Subdomein D3: Ideologie

11. De kandidaat kan uitleggen wat de rol en invloed is van ideologieën in de maatschappij. Hij kan daarbij aangeven wat de filosofische en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten van ideologieën zijn.

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de rol en invloed van ideologieën kan herkennen en uitleggen, en de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen.

Het gaat hier om een in filosofisch opzicht fundamentele tweedeling van enerzijds ideologieën die zijn gebaseerd op het materialisme en anderzijds ideologieën die meer zijn gebaseerd op het idealisme.

Niet alle opvattingen hoeven behandeld te worden, maar een keuze van twee of drie opvattingen uit beide stromingen ligt voor de hand.

- Ideologieën gefundeerd in het materialisme.
 - Als eerste moeten hier Comte en J.S. Mill worden genoemd. Comte ziet het als zijn taak om de samenleving in te richten op basis van een wetenschappelijke organisatie van de arbeid. Daarbij wordt door Comte weinig of geen belang gehecht aan de tegenstelling tussen arbeiders en ondernemers zoals Marx dat later zal doen. Hij formuleert daarentegen een wetmatigheid. De wetenschappen, de moraal en de maatschappij doorlopen drie fasen: de theologische, de metafysische en de positief wetenschappelijke fase. In deze laatste fase komt de mens door louter empirisch onderzoek tot wetenschappelijke kennis, die in dienst staat van de mensheid. De maatschappij is bij Comte in de laatste fase gebaseerd op industriële arbeid en technische mogelijkheden. De macht is handen van een elite van onbaatzuchtige geleerden en ondernemers, die een vreedzame samenleving beogen.

- De centrale kentheoretische stelling van J.S. Mill is dat alle kennis uit de ervaring afkomstig is. Zijn onderzoek over vrijheid is een fel pleidooi voor individuele vrijheid. De mens mag altijd en overal zijn eigen welzijn nastreven, mits wij de ander de vrijheid niet ontnemen.
- In dezelfde traditie als Comte staat Marx. Ook Marx wil de geschiedenis op wetenschappelijke wijze beschouwen. Op basis van een grondige kennis van Hegels geschriften en de economische geschiedenis stelt Marx dat de 18 en 19^e eeuw een geschiedenis van een klassenstrijd is. De tegenstelling tussen arbeiders en bourgeoisie –tussen de bezitters van arbeid en de bezitters van kapitaal en productiemiddelen– is een tegenstelling van economische verhoudingen en belangen.
- Ideologieën gefundeerd in het idealisme.
De gedachtegang dat een ideologie gefundeerd kan worden in het idealisme is niet direct inzichtelijk. Onder idealisme wordt meestal de opvatting verstaan dat de werkelijkheid alleen te kennen is door het verstand of de geest. De gedachtegang van Hegel over ideologieën zou voor de havo-kandidaat te ver voeren. Het is daarom zinvol aan deze meer kentheoretische benadering van het idealisme een historische toe te voegen. Dan moet het idealisme gezien worden als een stroming die reageert op het verlichtingsdenken waarin filosofisch gezien het verstand en de ratio centraal stond, en er veel aandacht was voor orde en regelmaat, voor het objectieve en het mechanische.
Het idealisme wordt geboren in de tijd van de romantiek en kent als grote namen Hegel, Fichte en Schelling.
Van Fichte is wel bekend dat hij het idealisme vooral als een filosofie van de vrijheid beschouwde, voor een ieder die de moed heeft in het denken tot het uiterste te gaan. Daarbij kent hij een belangrijke plaats toe aan de opvoeding van jonge mensen. De filosoof heeft als opdracht opvoeder van de mensheid te zijn en priester van de waarheid. Later ontvoert hij zich als sterk nationalistisch denker als hij het heeft over de morele en politieke zending van het Duitse volk.
Voor Schelling is die vrijheid van de mens een langdurig en ingewikkeld proces. De vraag die Schelling tracht te beantwoorden is hoe de mens als vrij, zelfbewust, kennend en handelend persoon is ontstaan.

Gezien bovenstaande complexiteit kan het raadzaam zijn ideologieën voor de kandidaten eerder te funderen in twee concepten die als tegenpolen directer herkenbaar zijn in onze huidige samenleving: het concept 'vrijheid' en het concept 'gelijkheid'. Daarna kan ook eenvoudiger de stap gemaakt worden naar hedendaagse ideologische stromingen als liberalisme, socialisme en communitarisme. Het alternatief zou dan als volgt luiden:

- Ideologieën op basis van een concept 'vrijheid' of op basis van een concept 'gelijkheid'.
 - De oorsprong van het denken over liberale democratie en rechten van de mens moet gelegd worden bij Locke. Hij stelt het individuele vrijheid boven het algemeen belang.
Locke verdedigt evenals Hobbes een contracttheorie. Maar waar Hobbes het belang van een almachtige staat benadrukte, verdedigde Locke de belangen van de opkomende burgerij, het individu tegen de overheid. Het sociaal contract laat juist zien dat het gezag van de staat is ontleend aan dat van het volk. Hij verdedigt ook de rechten van het individu, waarvan de belangrijkste het recht op eigendom van grond is. Dat is noodzakelijk voor de mens om verzekerd te zijn van een middel van bestaan. Dat eigendom verwerft de mens door het stuk grond te bewerken. En daarmee is ook de grens aangegeven van het

eigendomsrecht: het is beperkt tot de hoeveelheid land waarvan je de producten kunt gebruiken. De staat wordt door de burgers opgezet voor de gemeenschappelijke bescherming van hun levens, vrijheden en bezit. Van belang daarbij is de opvatting van de 'stilzwijgende instemming': iedereen die gebruik maakt van de rechten en mogelijkheden die de staat hem biedt, wordt geacht in te stemmen met de hem opgelegde verplichtingen. Locke wordt wel beschouwd als de vader van 'de nachtwakerstaat'.

Een nieuwe impuls aan het denken over de liberale democratie is gegeven door John Rawls. In zijn 'Theory of Justice'. Hij zoekt daarbij een middenweg tussen ongebreidelde vrijheid en ver doorgevoerde gelijkheid en komt zo tot twee principes van rechtvaardigheid. 1. Aan ieder persoon komt een gelijk recht toe op een zo uitgebreid mogelijk geheel van fundamentele vrijheden. 2. Sociale en economische ongelijkheden moeten zodanig verdeeld worden dat a) die verdeling in het voordeel is van de minstbedeelden, en b) in een situatie waarin alle posities openstaan voor een ieder en wel met gelijke kansen.

- Het communitarisme stelt zich tegenover het individualisme van Locke, dat de rechten van het individu primair stelt en de daden van de overheid in dienst daarvan afleidt.

Filosofen als MacIntyre en Taylor stellen dat de rechten van het individu niet primair zijn en dat de gemeenschap of het collectief rechten kan hebben die onafhankelijk of zelfs tegengesteld zijn aan die van de individuele burger. Individuele burgers zijn onderdeel van de staat en hun rechten en verplichtingen komen voort uit de instituten van die staat. Taylor benadrukt daarnaast het belang van de 'betekenisvolle ander', die zowel liefdevol als kritisch is, bij het ontwikkelen van een eigen identiteit in een gemeenschap.

- In tegenstelling tot Locke en de communitaristen nemen de socialisten 'gelijkheid' als belangrijkste ideaal. In ons modern kapitalistisch economisch systeem worden de productiemiddelen gecontroleerd door een relatief kleine groep mensen, die daar ook de vruchten van plukken. Socialistten willen de controle en de winst van de productiemiddelen aanwenden voor het algemeen belang. Het principe van verdeling is daarbij dat van gelijkheid: je geeft naar mogelijkheid en je ontvangt naar behoefte.
- Een meer moderne sociaal-politieke opvatting gebaseerd op gelijkheid is die van het feminisme: vrouwen en mannen hebben recht op dezelfde sociale en politieke rechten.

4.2 De eindtermen van het schoolexamen vwo

4.2.1 Domein A: Vaardigheden

De kern van dit domein is dat de leerlingen de belangrijkste filosofische vaardigheden beheersen. Dat zijn de volgende drie: het maken van een begripsanalyse, het formuleren van vooronderstellingen en het beargumenteerd innemen van een standpunt of positie.

De leerling moet deze vaardigheden laten zien bij het analyseren, beoordelen en houden van een betoog (eindterm 1), en het doen van een filosofisch onderzoek (eindterm 2).

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

1. De kandidaat kan:

- met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren, en interpreteren en daarbij:

a) een betoog analyseren

Daarbij kan hij:

- verschillende typen argumenten onderscheiden: op basis van feiten, geloof, gevolgen, gezag, intuïtie en nut;
- een begripsanalyse maken;
- verschillende typen redeneringen onderscheiden: op basis van oorzaak en gevolg, van voor- en nadelen, van overeenkomst of vergelijking;
- verschillende definities herkennen: gebruiksdefinities, stipulatieve definities en wezensdefinities;
- deductieve en inductieve gevolgtrekkingen onderscheiden;
- noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor een conclusie onderscheiden.

b) een betoog beoordelen

Daarbij gaat het om de volgende criteria:

- Consistentie: beoordelen of het betoog geen tegenspraken bevat en de onderdelen elkaar ondersteunen.
- Zakelijkheid en betrouwbaarheid van de bronnen. Dit houdt in: beoordelen of het betoog wordt ondersteund door zakelijke argumenten en/of feiten die controleerbaar zijn.
- Deugdelijkheid van de argumentatie. Dit houdt in: beoordelen of bij een argumentatie in een betoog de waarheid van de premissen dwingt tot de waarheid van de conclusie.
- Criteria ter beoordeling die de kandidaat zelf ontwikkelt.
- Drogredenen onderscheiden:
drogredenen zijn in twee groepen te verdelen a) argumentatiefouten: onjuist beroep op causaliteit, verkeerde vergelijking, autoriteitsargument, overhaaste generalisatie en cirkelredenering;
b) fouten buiten het eigenlijk argumenteren: persoonlijke aanval, ontduiken van de bewijslast, vertekenen van een standpunt, bespelen van het publiek.

c) een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden

Bedoeld wordt dat de kandidaat een betoog kan houden dat ten minste voldoet aan de criteria:

- Consistentie. Dit houdt in dat het betoog geen tegenspraken bevat.
- Zakelijkheid, en betrouwbaarheid van de bronnen. Dit houdt in dat het betoog wordt ondersteund door zakelijke argumenten en/of feiten die controleerbaar zijn.
- Deugdelijkheid van argumentatie. Een argumentatie in een betoog is deugdelijk indien de waarheid van de premissen dwingt tot de waarheid van de conclusie.
- Overtuigingskracht: dit wordt bepaald door de aannemelijkheid van de redenering voor een publiek.

d) de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen

Daarbij kan hij:

- een geëigend medium kiezen gezien het publiek en het onderwerp;
- rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden;
- functioneel gebruik maken van beelden, teksten en geluid.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

Het filosofisch onderzoek kan bestaan uit een literatuuronderzoek dat wordt gepresenteerd in de vorm van een werkstuk. Maar naast deze meer klassieke vorm van een onderzoek kan ook een socratisch gesprek worden gevoerd. Deze vorm van het doen van onderzoek heeft als kenmerk dat het een gezamenlijk denkonderzoek is over een vraag die de groep heeft gefomuleerd. Deze vraag wordt vervolgens met behulp van een aantal spelregels gezamenlijk beantwoord.

2. De kandidaat kan:

- *vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;*
- *verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.*

De kern van dit domein is dat de kandidaat in staat is een filosofisch onderzoek over een filosofisch relevant vraagstuk in vier stappen of fasen uit te voeren. Binnen het kader van het filosofisch onderzoek moet hij vooronderstellingen expliciteren en verschillende posities beargumenteerd kunnen innemen.

Gespecificeerd in de fasen van het maken van een werkstuk houden de werkzaamheden voor de leerlingen het volgende in:

1. In de fase van voorbereiding moeten zij:
 - a. een maatschappelijk vraagstuk kiezen dat een filosofische achtergrond heeft of probleem uit de filosofie dat een maatschappelijke dimensie heeft;
 - b. tot een filosofische formulering komen van de probleemstelling achter het vraagstuk;
 - c. zich oriënteren op het onderwerp door middel van inlezende filosofische probleemstelling opsplitsen in verschillende deelvragen;
 - d. een werk- en tijdsplanning maken en een voorstel voor de bestudering van relevante teksten uit de filosofische traditie.
2. In de fase van uitvoering moeten zij:
 - a. de inhoud van de verschillende teksten verwoorden door zich expliciet te verplaatsen in de verschillende standpunten;
 - b. de gebruikte voor- en tegenargumenten overzichtelijk rangschikken en betrekken op de probleemstelling;
 - c. aangeven of de gebruikte argumenten uitputtend zijn en (eventueel) zelf nieuwe argumenten noemen;
 - d. met behulp van (eigen) principes en/of criteria een weging maken met betrekking tot genoemde standpunten of argumenten.
3. In de fase van presentatie dienen zij:
 - a. het antwoord op de onderzoeksvraag duidelijk en overtuigend te presenteren;
 - b. deze af te stemmen op het publiek;
 - c. daarbij dienen zij rekening te houden met zaken als duidelijke opbouw, het onderscheiden van hoofd- en bijzaken, correct taalgebruik, duidelijke uitspraak, goed gebruik van illustraties/hulpmiddelen.

4. In de fase van reflectie en evaluatie moeten zij:
 - a. het resultaat van onderzoek weergeven en aangeven in hoeverre de probleemstelling is opgelost;
 - b. aangeven welke maatschappelijke relevantie in het geding is;
 - c. aangeven in welke onderdelen van het onderzoek meevielen en welke tegenvielen;
 - d. aangeven welke voornemens voor een volgend onderzoek relevant zijn.

Daarnaast is het van belang dat leerlingen de volgende onderzoeksvaardigheden beheersen die specifiek zijn voor filosofie:

- door middel van het voeren van een socratisch gesprek een filosofische onderzoeksvraag formuleren en (voor zover mogelijk) beantwoorden;
- met behulp van een filosofisch betoog een positie uit de traditie in een actuele context plaatsen;
- door middel van een filosofisch essay een positie verdedigen;
- een positie in een filosofisch debat verdedigen;
- een positie van de tegenstander verdedigen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

4.2.2 Domein B: Wijsgerige antropologie

In onderscheid met de domeinen ethiek en kennisleer -waar een aantal stromingen de kern van het domein vormen-, zijn bij wijsgerige antropologie de subdomeinen zelf de kern van het domein. De kenmerken van de mens komen zowel aan de orde in het subdomein 'Persoon, lichamelijke, geest en emotie' als in het subdomein 'De mens als redelijk wezen'.

Wat betreft de vaardigheden is van belang dat kandidaten kennis van en inzicht in enkele antropologische visies hebben en dit kunnen toepassen op een concreet antropologisch vraagstuk. Bovendien dienen zij een beargumenteerd standpunt te kunnen innemen over dat vraagstuk waarbij zij vooronderstellingen moet kunnen verwoorden en relevante begrippen moeten kunnen analyseren.

Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

3. *De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.*

Zie bijlage 2.

Subdomein B2: Persoon, lichaam, geest en emotie

4. *De kandidaat kan:*
 - a) *de inhoud van persoonsbegrippen aangeven vanuit verschillende perspectieven*

Dit betekent dat de kandidaat kennis en inzicht op enkele visies op het persoonsbegrip of subject kan tonen, de visies kan toepassen op een vraagstuk en kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de positie worden betrokken.

De volgende visies of perspectieven kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt.

- De visie waarin de persoon wordt bepaald vergeleken met andere levende organismen (Ghelen, Plessner, Wilson, James of De Waal).
 - Dieren leven instinctief. De rede maakt dat de mens zich bewust buiten zijn eigen centrum (excentrisch) kan opstellen. Dit afstand nemen, maakt dat de mens 'ik' tegen zichzelf kan zeggen: De mens kan niet instinctief leven, want alleen al het natuurlijk-willen-zijn is kunstmatig. Het menselijk bewustzijn is 'excentrisch' en de mens is vervreemd van de natuur; daarom is het 'nestblijven' van groot belang (Plessner). Het dier is 'Umwelt-gebonden', de mens is dankzij zijn intelligentie 'Welt-offen' (Scheler).
 - De mens is aan dezelfde natuurlijke selectie onderworpen als alle ander levensvormen; het gedrag van mens ligt genetisch vast en is net als van het dier het resultaat van een lange biologische evolutie. Net als in het dierenrijk wint bij de mensen altijd het gedrag dat het meeste voordeel oplevert. Ook altruïstisch gedrag komt voort uit de overlevingsdrang van onze genen (E.O. Wilson, D. Dennet).
- De visie waarin het (dis-)functioneren van het individu wordt behandeld vanuit een analyse van onderdrukkings- en afweermechanismen (Freud).

De menselijke geest kent drie lagen, die in de loop van een mensenleven worden ontwikkeld.

Het Id of het 'het' (de bron van drift-energie of libido), het Ego of 'het ik' (neemt voortdurend beslissingen en maakt afwegingen), het superego (geweten dat ontstaan is door het socialisatieproces). Van belang hierbij is a) het ontwikkelingsproces dat mens vanaf de geboorte in fasen doormaakt: orale fase, anale fase en genitale fase, en b) de mogelijkheid tot sublimatie van de libido (Freud, Over psychoanalyse, vijf colleges).
- De visie waarin van de historisch gegroeide machts- en onderdrukkings-verhoudingen tussen bijvoorbeeld de geslachten wordt uitgegaan (Braidotti, Irigaray).

Ieder mens is 'gesexueerd', waardoor de beleving van de wereld niet is los te zien van het geslacht van de mens. Irigaray mannelijk denken en spreken tegenover het vrouwelijk denken en spreken. Het technocratisch-fallisch betoog is in wezen hiërarchisch: één verklaring, één principe en één spreker wint ten koste van de ander. Het vrouwelijk denken en spreken gaat uit van tweehed: meerdere verklaringen en principes en erkenning van de ander. (Irigaray: Dit geslacht dat niet één is).
- De visie waarin het individu als ondergeschikt wordt beschouwd aan (maatschappelijke structuren (Foucault).

De mens als oorspronkelijk individu bestaat niet. De mens is niets meer of minder dan de plaats in het sociale netwerk waar hij zich toevallig bevindt. De maatschappij bestaat uit een geheel, een structuur van betrekkingen, dat toevallig historisch zo gegroeid is. Deze structuur is geen neutraal gegeven, maar is machtsbepalend voor beroepen of functies: het bevoordeelt bepaalde functies (artsen, rechters) en straft andere (bijvoorbeeld zieken, gestraften). (Foucault: Discipline, toezicht en straf; De geschiedenis van de waanzin).
- De visie waarin het individu in de eerste plaats als gemeenschapswezen wordt beschouwd (Charles Taylor).

De mens is wezenlijk sociaal, dat wil zeggen de concrete, historisch gegroeide en talige verhoudingen met de medemens (in de familie, het werk, enzovoort) zijn constitutief voor de identiteit van de menselijke persoon. Menselijke identiteit

wordt uitsluitend gevormd binnen de betekenisvolle context van een specifieke gemeenschap. (Taylor, Malaise van de moderniteit).

b) verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest kan herkennen en uitleggen, deze opvattingen kan toepassen op een vraagstuk en kan evalueren.

Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende opvattingen op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de positie worden betrokken.

Het verdient bij dit -soms wat technische- onderwerp eerst een kader te hebben met een historisch overzicht, zoals bijvoorbeeld het volgende. Vervolgens kunnen een aantal visies of opvattingen worden behandeld.

- De oude Grieken (800 voor Chr.) kennen een wereld vol goden. Zij zijn onsterfelijk en invloedrijk. In deze wereld is de geest ondergeschikt aan het lichaam. Het leven is meer verbonden met het lichaam dan met de ziel. De ziel wordt opgevat als een stof die net als lucht verwaait in de wind.
- Pas in de 5^e en 6^e eeuw voor Christus wordt de notie ziel meer persoonlijk geduid, vooral door dichters. De lyrische poëzie begint met een personificatie van de ziel; de ziel wordt langzaam een symbool voor het persoonlijk streven van de mens. De ziel krijgt veel meer waardering dan het lichaam: de ziel is gevangen in het lichaam, is gevallen uit de hemelse sferen boven ons en is de dood van het lichaam gedoemd tot een verblijf op aarde (Plato).
- Als reactie hierop worden door onder andere Aristoteles de lichamelijke aspecten benadrukt. Ziel en lichaam bestaan niet gescheiden van elkaar. De mens wordt in termen van vorm en materie beschouwd: ziel en lichaam zijn even belangrijk en kunnen niet zonder elkaar bestaan.
- Met de opkomst van het Christendom wordt de Bijbel de autoriteit over de verhouding lichaam-geest. De mens is een ziel in een zondig lichaam. De ziel dient ernaar te streven één te worden met God.
- Vanaf het einde van de Middeleeuwen krijgt de ziel langzaam aan een plaats in de natuurlijke wereld, al blijft ze verbonden met het goddelijke. Er is een periode van culturele bloei (Michelangelo, Leonardo da Vinci, Shakespeare) en er ontstaat een grote interesse voor het leven hier op aarde, terwijl de belangstelling voor het hiernamaals afneemt. De band tussen ziel en lichaam wordt nauwer dan ooit tevoren. De ziel wordt verdeeld in drie delen: het intellectuele (wil, intellect en geheugen), het sensitieve (waarneming en motivatie) en het vegetatieve (voeding, groei en voortplanting).
- Vanaf de 16^e eeuw wordt de wereld niet meer gezien als een organisme, maar als een machine die aan mechanische wetten moet gehoorzamen. Zo wordt het lichaam als machine beschouwd die is uitgerust met een ziel (Descartes, De la Metrie). Niet alleen lichamen zijn op mechanistische wijze te verklaren, ook de geest kan vanuit de natuur worden verklaard. Het bewustzijn doet als notie zijn intrede als een verzameling psychische kwaliteiten. Voorstellingen berusten uiteindelijk op zintuiglijke waarneming. Wat het bewustzijn precies is, wordt nog niet onderzocht, wel hoe het werkt. Niet bestudering van zijn ziel leidt tot kennis over de mens, maar bestudering van fysiologische processen: bloedsomloop, zenuwstelsel.

- In de 19^e eeuw wordt de ziel van de mens niet los gezien van zijn materiële omgeving: of als het grote biologische gegeven (evolutietheorie) of als denkprocessen in de hersenen (fysiologie).
- In de 20^e kunnen we twee tendensen onderscheiden die voortbouwen op bovenstaande gedachten van de 19^e eeuw. Ten eerste drie ontwikkelingen die zich verdiepen in de relatie tussen lichamelijke en mentale processen: Ryle, die het lichaam-geest probleem als een conceptueel probleem ziet, Armstrong, Eccles en Domasio die het mentale onderzoeken door middel van hersenonderzoek en Searle, Churchland en Dennet, die de computer al dan niet accepteren als metafoor voor de menselijke geest.
- Ten tweede een ontwikkeling die lichaam-geest problemen relateert aan de wereld, zoals Merleau-Ponty: de ervaring van het lichaam temidden van de andere objecten bepaalt ons kenvermogen.

De volgende visies of perspectieven moeten dan ook gezien worden in bovenstaand historisch kader. Ook wat dit onderwerp betreft zullen niet alle opvattingen aan de orde kunnen komen: een keuze van drie of vier opvattingen is dan gebruikelijk.

- De opvatting dat de ziel het onsterfelijke wezen van de mens is en onderscheiden van het lichaam (Plato in de Phaedrus).
De menselijke ziel is volgens Plato als minder volmaakte ziel tijdelijk verbonden met het sterfelijke lichaam. De ziel kan zich bevrijden van het lichaam door kennis van de Ideeën. De menselijke ziel heeft drie delen: een begerend (brons) deel, een eerezuchtig (zilver) deel en een redelijk (goud) deel: zie de vergelijking van de wagenmenner.
- De opvatting dat lichamelijke de essentie van het mens-zijn is en daarmee ons standpunt in de wereld bepaalt (materialisme).
 - Onder invloed van de Verlichting en Newton, gaat het materialisme er van uit dat alles, dus ook de mens, volledig verklaarbaar is in termen van het mechanistische systeem van materie-in-beweging. De mens wordt beschouwd als 'l'Homme machine': Het 'geestelijke', bijvoorbeeld het denken, is een proces van mechanische oorzaak-gevolg-relaties in materie. De vraag wordt dan hoe alle radertjes (indrukken) met elkaar samenhangen (wetmatigheden) (De la Metrie: De mens een machine).
 - Mensen zijn materiele lichamen in (innerlijke) beweging. Zo is de 'wil' de laatste beweging die aan een daad voorafgaat. Kenmerkend voor alle mensen is de aanhoudende en rusteloze beweging van hun begeerte naar macht en hun afkeer van dood of letsel. De menselijke rede is een aangeleerd vermogen ten dienste van deze hartstochten. In de sociaal-politieke filosofie staat de 'natuurlijke oorlogstoestand' van voortdurende concurrentiestrijd en strijd om zelfbehoud tussen de mensen centraal. (Hobbes, Leviathan)
- De opvatting dat de mens primair een lichamenlijk (Merleau Ponty) of gesexueerd wezen is dat onderworpen is aan gender-waarden (Irigaray).
De plaats van het lichaam in de ruimte bepaalt het menselijk perspectief: wij zijn steeds gesitueerd in (tijd en) ruimte en geen zuivere geesten die de gehele situatie kunnen overzien. Vanuit het lichaam wordt betekenis gegeven aan de wereld: esthetisch, erotisch. Deze zingeving vindt plaats op een prereflexief niveau. Datgene wat mij een standpunt in de wereld bezorgt, is het 'corps vecu': het lichaam is is geen object dat wordt waargenomen (het 'corps objet'), maar eerder de vooronderstelling van waarnemen (Merleau-Ponty Fenomenologie van de waarneming; Oog en Geest).
Ieder mens is 'gesexueerd', waardoor de beleving van de wereld niet is los te zien van het geslacht van de mens. Zij zet het mannelijk denken en spreken tegenover

het vrouwelijk denken en spreken. Het technocratisch-fallisch betoog is in wezen hiërarchisch: één verklaring, één principe en één spreker wint ten koste van de ander. Het vrouwelijk denken en spreken gaat uit van tweedheid: meerdere verklaringen en principes en erkenning van de ander (Irigaray: Dit geslacht dat niet een is.).

Gendertheorie: Er bestaan sociaal-historische gegroeide rolpatronen (gender) voor typisch mannelijke en typische vrouwelijke manieren van denken en gedragen: Zo is het 'typisch vrouwelijk' om intermenselijke verhoudingen in termen van wederzijdse afhankelijkheid, zorg, responsiviteit en verantwoordelijkheid te zien in plaats van in termen van rechten en plichten tussen autonome individuen (Irigaray; Sevenhuijsen: Oordelen met zorg).

c) *verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de aard en functies kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de visies kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken.

Dit onderwerp mag zich slechts sinds enkele jaren in de systematische belangstelling verheugen van filosofen. In Nederland is dat begonnen in de jaren negentig met filosofisch onderzoek van Heleen Pott en van Miriam van Reijen en in 2001 publiceren zowel Dylan Evans als Martha Nussbaum regelmatig over hun onderzoek naar de aard en functie van emoties. Dit betekent dat bij dit relatief jonge onderwerp ontwikkelingen snel gaan en het zinvol is een kort historisch overzicht te hebben van de visies op emoties in de geschiedenis van de filosofie. Bijvoorbeeld het volgende.

- In de klassieke oudheid werd er vaak gebruik gemaakt van de dichotomie logos versus pathos. Logos staat voor de rede, pathos staat voor de toestand van het ontvangen en ondergaan van en inwerking van buitenaf. Pathos in moderne zin staat voor zintuiglijke, lichamelijke en psychische gevoelens, gemoedsbewegingen, driften en behoeften, die hun oorsprong niet in de rede hebben. Bij Aristoteles schuilt in elke passie een oordeel, gedachte of vermoeden.
- In de middeleeuwen zijn de passies eveneens modificaties van de ziel die niet van de rede zelf uitgaan. Het zijn akten van het zinnelijke streefvermogen die met lichamelijke veranderingen gepaard gaan (Thomas).
- In de moderne filosofie wordt op grond van de heftigheid van de passie gesproken van een 'emotion' (letterlijk: volksoproer): fysieke opwindingsstoestanden. Vanuit dit gezichtspunt zijn de passies acties van het lichaam, die passief worden waargenomen door de ziel (Descartes).
- Ten tijde van de Verlichting zijn passies fundamentele drijfveren van de mens zonder welke nooit een handeling tot stand zou komen (Voltaire, Diderot) of als blinde egoïstische hartstocht (Kant).
- In de 19e eeuw is een passie onder andere een list van de rede om de 'lange termijn neiging' (Leidenschaft) voor zich te laten werken.
- Tegenwoordig zijn er twee verschillende opvattingen. In de naturalistische visie wordt een emotie beschouwd als wezenlijk een lichamelijke verandering adrenaline-afscheiding, hartslag, bloedtoevoer. Er zijn daarbij een beperkt aantal basisvarianten van (neuro-)fysiologische reactiepatronen in elk menselijk brein.

Daartegenover staat de sociaal-constructivistische visie: de fysiologische kant van de emoties is bijkomstig, emoties zijn volledig afhankelijk van de sociale context waarbinnen ze verschijnen. Ze zijn product van taal en cultuur.

Dit betekent ook dat de kandidaat kennis en inzicht op slechts enkele toonaangevende visies op de aard en functies van emoties kan tonen, de visies kan toepassen op een vraagstuk en kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de positie worden betrokken.

De volgende visies of perspectieven kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt.

- De opvatting dat emoties te herleiden zijn tot fysieke reacties.
Hier wordt de nadruk gelegd op de emotie als lichamelijke verandering – adrenalineafscheiding, hartslag, bloedtoevoer. Er zijn een beperkt aantal basisvarianten van (neuro-)fysiologische reactiepatronen in elk menselijk brein. Deze opvatting verklaart niet welke betekenis de persoon aan de lichamelijke verandering geeft. Of een persoon een emotie boosheid of verontwaardiging of drift noemt verschilt van persoon tot persoon en is ook afhankelijk van de context. In deze opvatting worden emoties ook niet beoordeeld. William James kan als belangrijke vertegenwoordiger van deze opvatting worden genoemd: we huilen niet omdat we verdrietig zijn, maar we zijn verdrietig omdat we huilen. De vraag is dus wat er eerst komt: de lichamelijke verandering of beroering en dan het gevoel, of omgekeerd.

Daartegenover staat de sociaal-constructivistische visie: de fysiologische kant van de emoties is bijkomstig, emoties zijn volledig afhankelijk van de sociale context waarbinnen ze verschijnen. Ze zijn product van taal en cultuur.

- De opvatting dat emoties cultureel en/of historisch zijn bepaald.
Deze sociaal-constructivistische visie is dat de fysiologische kant van de emoties bijkomstig is: emoties zijn volledig afhankelijk van de sociale context waarbinnen ze verschijnen. Ze zijn product van taal en cultuur. Daartegenover staat de naturalistische visie: een emotie wordt beschouwd als wezenlijk een lichamelijke verandering – adrenalineafscheiding, hartslag, bloedtoevoer. Er zijn een beperkt aantal basisvarianten van (neuro-)fysiologische reactiepatronen in elk menselijk brein.

Daartegenover staat de opvatting van bijvoorbeeld de antropoloog Paul Ekman, die uit veldonderzoek concludeerde dat er wel degelijk 'basisemoties' zijn die voor alle culturen gelden en ook worden herkend, zoals vreugde, verdriet, woede, angst, verbazing en walging. Deze lijken te zijn ingebed in de structuur van de menselijke hersenen.

- De opvatting uitleggen dat emoties cognitief van aard zijn.
 - Bedoeld wordt de meer fenomenologische opvatting uit de 2e helft van de 20e eeuw dat emoties cognitief van aard zijn. Wezenlijk voor een emotie is immers een oordeel over de wenselijkheid of onwenselijkheid van een situatie of gebeurtenis. Vervolgens wordt besloten iets te vermijden of iets op te zoeken (M. Arnolds in H. Pott, De liefde van Alcibiades).
 - Ook de cognitief-evaluatieve opvatting van Martha Nussbaum moet hier worden genoemd: emoties impliceren een oordeel over belangrijke zaken die we belangrijk achten voor ons welzijn. Dit houdt in dat we erkennen dat we als mens onze behoefte en onvolledigheid erkennen.

Dichtbij deze opvatting staat ook Dylan Evans: emoties dragen bij tot rationeel handelen, omdat ze zowel betrekking hebben op de vraag welke doelen we het beste kunnen nastreven, als op de vraag hoe we het beste een bepaald doel kunnen bereiken (Dylan Evans, Emoties).

- De opvatting dat emoties al dan niet onderdeel zijn van de menselijke natuur (Stoïcijnen, Spinoza).
 - Voor de stoïcijnen stond de opvatting over emoties in dienst van de ethiek. Men wordt gelukkig als men zich niet verzet tegen de natuur of rede. Dat betekent dat men zich moet vrijmaken van alle emoties. Dan vind je innerlijke rust. Emoties zijn dus stoorzenders, die de innerlijke rust verstoren. Die emoties komen ook van buiten naar binnen, en je kunt je daarvoor afsluiten. Uiteindelijk worden emoties beschouwd als onredelijk verzet tegen de noodzakelijke (redelijke) gang van zaken.
 - Spinoza was echter van mening dat volledige heerschappij over de emoties onmogelijk is. Hij definieert affect of aandoening van het gemoed als een lichamelijke verandering die tot woede of verdriet leidt. Alle affecten zijn van deze twee affecten af te leiden. We moeten emoties niet zien als vijanden die van buiten komen, maar wezenlijk onderdeel van de menselijke natuur. Het gemeenschappelijke kenmerk aan alle affecten is dat we een kracht ervaren die ons overvalt, die vergezeld gaat van beelden en woorden. Spinoza verzet zich tegen de autonome rol van de rede (zoals bij de stoïcijnen), omdat dat juist leidt tot een verarming van de menselijke natuur. Hij is eerder voorstander van een rede die probeert optimaal gebruik te maken van de menselijke natuur: de ontwikkeling van een kind naar volwassen en zelfstandig denkend persoon juist moet plaatsvinden door de opeenstapeling en wisselwerking van de eindeloze reeks gevoelens die je in de loop van je leven meemaakt.
- De opvatting dat emoties een eigen rationaliteit hebben (Sartre, Pinker). Sartre's opvatting over emoties is sterk fenomenologisch gekleurd. Hij legt de nadruk op de manier waarop emoties onze ervaring van de wereld veranderen. Emotie is voor Sartre een wijze van omgaan met de wereld en heeft als doel onze omgang met de wereld leefbaar en dragelijk te houden. Onze emoties zijn 'magische veranderingen van de wereld' op momenten dat het ons te veel wordt. Zo vallen wij flauw van angst op het moment dat een roofdier op ons afkomt: op deze wijze ontkennen wij een levensbedreigende situatie als niet bestaand. Wij sluiten letterlijk onze ogen daarvoor.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

5. *De kandidaat kan:*

a) *verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de mens als redelijk wezen kan herkennen en uitleggen, deze opvattingen kan toepassen op een vraagstuk en kan evalueren.

Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende opvattingen op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de positie worden betrokken.

De volgende opvattingen kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt.

- De opvatting dat de mens een bewust waarnemend, nadenkend en handelend persoon is.
 - De mens streeft het realiseren van bepaalde doelen na door het gebruik van geëigende middelen die op adequate wijze toegepast worden (teleologisch handelingsbegrip). Het menselijk handelen is typisch het 'ethische' domein van de praktische rede; het streven naar het 'goede'. Met de theoretische rede streeft de mens het hoogste, het 'ware' na (Aristoteles).
 - Cogito, ergo sum. Alleen het denken kan de mens 'claire et distincte' zekerheid bieden, die als een waarachtige basis voor (het beoordelen van) waarneming en handelen kunnen dienen. Zonder dit 'denken' zou alles net zo goed een illusie, een droom kunnen zijn (Descartes, Meditaties).
 - De mens verhoudt zich bewust tot de dingen. De mens staat 'intentioneel' in de wereld: hij treedt de mensen, dingen en situaties in het waarnemen, denken en handelen met bedoelingen tegemoet; specifieke en intuïtieve, vervulde en onvervulde intenties (Husserl).
- Het verschil tussen mens en dier op het gebied van rede en instinct.
 - Dieren leven instinctief. De rede maakt echter dat de mens zich bewust buiten zijn eigen centrum (excentrisch) kan opstellen. Dit afstand nemen van jezelf (zelfreflectie) maakt dat de mens 'ik' tegen zichzelf kan zeggen: De mens kan niet instinctief leven, want alleen al het natuurlijk-willen-zijn is kunstmatig (Plessner).
 - De mens is, vergeleken met andere dieren, een 'Mangelwesen'; onaangepast, primitief en onderontwikkeld. De mens is daarentegen wel 'arbeitsfähig'; in staat, maar ook veroordeeld tot handelend optreden: de mens is van nature een cultuurwezen (welt-offen) (Gehlen, Der Mensch. Seine Stellung in der Welt).
- Het verschil tussen mens en dier op het gebied van het gebruik van taal en symbolen.

Bijvoorbeeld het neo-kantianisme: alle menselijke kennis is afhankelijk van het vermogen om ervaringen te vormen door middel van symbolische functies: Met behulp van deze functies van de rede schept de mens zijn werkelijkheid. Typerend voor de mens als symbolisch wezen zijn dan ook taal, wetenschap, kunst, godsdienst en filosofie (Cassirer: An essay on Man).
- Het verschil tussen mens en dier ten aanzien van vrijheid en transcendentie.

Ieder mens is in principe 'absoluut' vrij. Tot deze vrijheid is de mens veroordeeld, dat wil zeggen dat hij kan, moet en zal altijd moeten kiezen en daarvoor de verantwoordelijkheid zal dragen. Gedurende ons leven blijven we vrij om ons nieuwe mogelijkheden voor ogen te halen en om de 'feiten' over onszelf te herinterpreteren in het licht van nieuwe projecten. Dit is onze transcendentie: een openheid naar de mogelijkheden en de toekomst, dat wil zeggen het Zijn (Sartre, Het Ik is een ding).
- Dat zelfbewustzijn kenmerkend is voor de mens.

In tegenstelling tot Descartes' idee van zelfbewustzijn (ik denk, dus ik ben) is het: 'Zelf' niet 'in' het bewustzijn, maar het doorlopende project van in de wereld zijn temidden van andere mensen. Bewustzijn is de activiteit van omgaan met de onbepaaldheid, het 'Niets' in het menselijk bestaan. De mens is niet op zichzelf (en-soi), maar voor zichzelf (pour-soi) (Sartre, Het Ik is een ding; Existentialisme is een humanisme).

b) andere visies op de mens uit de hedendaagse wijsbegeerte herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over op de mens kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de visies kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende opvattingen op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken. De volgende opvattingen kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt.

- De mens is meer dan een rationeel denkend wezen.
Naast de kalme, redelijke Apollinische krachten is ook de onbewuste, wilskrachtige, orgiastische en (zelf-)destructieve Dionysische 'wil tot macht' een natuurlijk en levensbevorderlijk aspect van de mens (Nietzsche, Geboorte van de tragedie).
Daarnaast: de complexe menselijke instincten die weliswaar doelgericht, maar niet rationeel zijn te noemen. De mens wordt instinctmatig gedreven door levensdrift (libido, Eros) en doodsdrift (Thanatos). De instincten ontwikkelen zich gedurende de verschillende levensfasen onder invloed van levenservaringen (Oedipuscomplex en narcisme) en onder de druk van het superego dusdanig, dat ze worden geperverteerd en gesublimeerd (Freud).
- De opvatting dat communicatieve processen, waaronder intieme relaties en arbeid wezenlijk zijn voor de totstandkoming van een eigen identiteit en een authentieke omgang met anderen.
 - Communicatief handelen betekent dat men ten aanzien van elkaar drie typen geldigheidsaanspraken in het geding brengt; claims ten aanzien van waarheid, juistheid en waarachtigheid. (Habermas, Na-metafysisch denken.)
 - De mens ontwikkelt zijn eigen individualiteit in dialoog met de 'significante anderen'. Op basis hiervan kan zich een authentiek individu ontwikkelen (Charles Taylor).
- De opvatting dat verschillen in sekse leiden tot een verschillende beleving van de wereld.
Ieder mens is 'gesexueerd', waardoor de beleving van de wereld niet is los te zien van het geslacht van de mens. Het mannelijk betoog is in wezen technocratisch-fallisch en hiërarchisch: één verklaring, één principe en één spreker wint ten koste van de ander. Het vrouwelijk denken en spreken gaat uit van tweeheid: meerdere verklaringen en principes en erkenning van de ander (Irigaray).
- De opvatting dat individualisme kan ontaarden in egocentrisme en anderzijds kan uitgroeien tot een op anderen betrokken authenticiteit.
De mens ontwikkelt zijn eigen individualiteit in dialoog met de 'significante anderen' Op basis hiervan kan zich een authentiek individu ontwikkelen. Door het wegvallen van traditionele 'betekenis-horizons', en door de dominantie van de instrumentele rede is dit echter veelal ontaard in een egocentrisch individualisme. De kenmerken van deze hedendaagse, geïndividualiseerde maatschappij zijn: materialisme, atomisme en egoïsme (Taylor: De malaise van de moderniteit).
- De opvatting dat de (dominante) cultuur bepalend is voor wat onder 'redelijk wezen' wordt verstaan.
 - De dominante cultuur stelt de norm voor wat onder 'redelijk wezen' verstaan wordt. Ze beheerst namelijk de 'discoursen' (de vocabulaires en vakgebieden van met name de menswetenschappen en de publieke orde) waarin de publieke betekenissen van met name 'redelijkheid', 'normaliteit' en 'menselijkheid' worden vastgelegd. Mensen kunnen zich alleen maar effectief verstaanbaar maken voor zover zij gebruik maken van dergelijke codes in de taal (Foucault, De orde van het vertoog).

- Mensen 'internaliseren' cultureel opgelegde fatsoensnormen en controleren zo zichzelf. Mensen leren om de 'onfatsoenlijke' vrije loop van gevoelens en emoties uit de publieke sfeer te bannen (Elias, Über der Prozess der Civilisation).

4.2.3 Domein C: Ethiek

De kern van dit domein is dat kandidaten kennis van en inzicht hebben in de belangrijkste ethische theorieën -te weten deugdethiek, de plichtsethiek en de gevolgenethiek-, en dit kunnen toepassen op een concreet ethisch vraagstuk. Bovendien dienen zij een beargumenteerd standpunt over dat vraagstuk in te kunnen nemen waarbij zij vooronderstellingen moet kunnen verwoorden en relevante begrippen moeten kunnen analyseren.

Daarnaast dienen zij kennis en inzicht te hebben van twee onderwerpen: het universeel zijn van waarden en vrijheid en verantwoordelijkheid. Dit moeten leerlingen kunnen toepassen in een casus of op een vraagstuk.

Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

6. *De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Zie bijlage 2.*

Subdomein C2: Het al dan niet universeel zijn van waarden

7. *De kandidaat kan een aantal opvattingen over de vraag of waarden al dan niet universeel zijn, herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over universaliteit van waarden kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de visies kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken.

De volgende opvattingen kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt.

- Het moreel universalisme gaat er vanuit dat er algemene criteria zijn voor goed en kwaad. Er zijn bij morele conflicten altijd oplossingen, omdat je je kunt baseren op de fundamentele waarde of waarden, die immers overal en altijd van toepassing zijn.
 - Bij Aristoteles is dat de mens die op basis van zijn rede de middenweg tussen twee extremen kiest.
 - Voor de Verlichting zijn waarden als 'zelfverwerkelijking', 'zelf denken' en 'individualiteit' kenmerkend. In de hedendaagse cultuur speelt het ideaal van zelfverwerkelijking nog steeds een dominante rol, zij het in versluierde (verduisterde) vorm.
 - Een waardesysteem uit een andere tijd is bijvoorbeeld die van de kerkelijke dogmatiek ten tijde van de scholastiek. Waarden als broederschap en deemoed zijn kenmerkend.
- Het relativisme is het stelsel van de verscheidenheid: het specifieke van een groep, van een traditie of van een individu staat centraal. De opvatting dat waarden cultuur- en tijdgebonden zijn (cultuurrelativisme) is ook historisch te duiden.

- Sofisme in de oudheid, het scepticisme gedurende vele eeuwen, en vormen van postmodernisme zijn in zekere zin vormen van cultuurrelativisme.
- Het positivisme van Comte en het latere sciëntisme hebben (naast economische en sociaal-historische factoren) geleid tot verschillende vormen van ethnocentrisme.
- De verklaring van de rechten van de mens is, paradoxaal genoeg, een reactie op dit ethnocentrisme (en kolonialisme) uitgaande van het cultuurrelativisme.
- Een waardesysteem van een andere cultuur is dat van de oorspronkelijke bewoners van Amerika. De waarden 'eer', 'natuur', 'voorouders' zijn kenmerkend. Deze waarden die verankerd zijn in traditie en overlevering geven een andere richting aan denken, handelen en voelen van de Indiaan dan bijvoorbeeld de West Europeaan. In welke mate die verschillen essentieel zijn of relatief, hangt samen met het vraagstuk naar de universaliteit van waarden en menselijke aard.

Subdomein C3: Vrijheid en verantwoordelijkheid

8. De kandidaat kan een aantal posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over individuele vrijheid en verantwoordelijkheid kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de visies kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken. De volgende opvattingen kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt.

- Het vraagstuk van collectieve verantwoordelijkheid en individuele vrijheid.
Het probleem van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid ontstaat wanneer de verantwoordelijkheid voor het gedrag van een persoon in het geding is. Dat is vooral het geval bij schuldvragen in het algemeen en bij rechtszaken in het bijzonder. De vraag naar de verantwoordelijkheid voor gedrag vooronderstelt echter een mate van vrijheid van handelen, omdat anders de vraag zinloos is. In het algemeen zijn er de volgende twee tendensen te onderscheiden.
 - Wanneer het accent ligt op collectieve verantwoordelijkheid dan zullen vooral waarden die het welzijn van de gemeenschap en het bestrijden van het kwaad voor de gemeenschap centraal staan. Het gaat dan om waarden als gemeenschapszin, altruïsme, empathie, traditie, plichten, afhankelijkheid en collectieve verantwoordelijkheid. Doel van de moraal is het behoud van regels die vrede, voorspoed en het voorkomen van conflicten ondersteunen.
 - Wanneer het accent ligt op individuele vrijheid dan zullen vooral waarden centraal staan die individuele ontwikkeling en geluk bevorderen. Het gaat om waarden als vrijheid, autonomie, ontwikkeling, zelfontplooiing, zelfstandigheid, privacy, onafhankelijkheid en originaliteit.
- Verschillende opvattingen van vrijheid.
 - Baron van Holbach verdedigt een determinisme, waarin elke vrijheid van het menselijk handelen wordt afgewezen. De werkelijkheid -en daarmee ook de handelingen van de mens- zijn onderworpen aan wetmatigheden. Dat geldt ook voor de gedachten en motieven van de mens die worden bepaald door fysisch-chemische processen. Op basis van deze materialistische mensvisie verklaart

Holbach de in vrijheid handelende persoon tot een illusie. De mens gelooft dat hij vrij is, maar hij volgt de natuur en de natuurwetten.

- Voor Sartre echter is het determinisme een excuus voor de mens om zich neer te leggen bij gegeven omstandigheden. Daarmee poogt de mens te ontsnappen aan zijn verantwoordelijkheid. De mens wordt volgens Sartre daarentegen bij zijn geboorte in 'vrijheid geworpen', en vrijheid is een fundamentele eigenschap van het menselijk bestaan. Op basis van deze vrijheid moet een mens elk moment keuzes maken, waarvoor hijzelf verantwoordelijk is. En die keuzes kunnen in conflict komen met de keuzes die andere personen maken: 'de hel zijn de anderen'.
- Kant poogt beide gedachten met elkaar te verzoenen. Enerzijds is er volgens de opvattingen van de theoretische rede geen plaats voor vrijheid. Alle ervaring van de mens komt immers tot hem via de categorieën van het verstand, zoals causaliteit. Op basis hiervan zou Kant moeten besluiten tot een determinisme. Maar in de praktijk van ons menselijk handelen ervaren we wel degelijk de vrijheid om te handelen. Deze ervaring is volgens Kant voldoende bewijs voor de vrijheid van de mens bij moreel handelen. Vanuit zijn kenvermogen is de mens dus gedetermineerd, vanuit zijn handelen is de mens vrij en daarmee verantwoordelijk voor zijn daden.
- Historische ontwikkelingen die funderend zijn voor het individualisme (Oudheid, Christendom, Renaissance en Verlichting).
Enkele belangrijke historische ontwikkelingen die funderend zijn voor het individualisme:
 - Binnen de Griekse filosofie de vraag naar het goede en deugdzaam leven, de gerichtheid op wezensvragen, de visie op de ziel; binnen het Christendom de gerichtheid op verantwoordelijkheid en schuld. In de oudheid is er sprake van een individu in strikte zin (naam) en als subject (beleving) maar niet als 'ik' (persoon).
 - Bij Augustinus is er eerst sprake van innerlijkheid en introspectie, met andere woorden van persoon.
 - In de Renaissance de accentuering van de vrije wil, het menselijk lichaam en de gerichtheid op het aardse.
 - In de premoderniteit (16e/17e eeuw) is het individualisme van Montaigne en Erasmus sterk gericht op de concreet menselijke ervaring.
 - In de moderniteit staat de abstracte, rationele benadering van Descartes centraal.
 - In de Nieuwe Tijd ontstaat het bezitsindividualisme van Locke.
 - Het ideaal van authenticiteit is kenmerkend voor de Verlichting.
 - Het aristocratisch individualisme van Nietzsche is op te vatten als een reactie op vormen van collectieve verantwoordelijkheid.
- De opvatting(en) dat het individualisme in de huidige welvaartsmaatschappij is ontaard.
 - Er is sprake van overwoekering van het menselijk bestaan door het instrumenteel denken, dit is veroorzaakt door de toegenomen verwetenschappelijking en 'vereconomisering' van de samenleving. Het ideaal van verlichting heeft geleid tot massavernietiging (Horkheimer).
 - Door openbare communicatie moeten individuen weer greep krijgen op de sturing van hun bestaan. In de plaats van doelrationeel handelen stelt Habermas communicatief handelen. De huidige cultuur kenmerkt zich door narcisme en consumentisme, morele overwegingen zijn niet langer in staat om egoïstische neigingen in te dammen. De oorzaak zijn met name de massamedia en de massaconsumptiecultuur (Bloom, Finkelkraut). De christelijke moraal -het

fundament van onze cultuur- wordt niet meer als fundament onderhouden, een morele crisis ligt voor de hand. Men zal een moraal moeten ontwikkelen die in de gemeenschap rust en die persoonlijkheids- en karaktervorming actief als doel stelt voor opvoeding en onderwijs (Nussbaum).

4.2.4 Domein D: Kennisleer

De kern van dit domein is dat de kandidaten kennis van en inzicht hebben in de belangrijkste kentheoretische stromingen -empirisme, rationalisme en Kant-, en dit kunnen toepassen op een concreet epistemologisch vraagstuk. Bovendien dienen zij een beargumenteerd standpunt over dat vraagstuk in te kunnen nemen, waarbij zij vooronderstellingen moeten kunnen verwoorden en relevante begrippen moeten kunnen analyseren.

Daarnaast dienen zij kennis en inzicht te hebben van twee onderwerpen uit de kennisleer: ervaring en waarheid, en de contextualiteit van kennis. Dit moeten kandidaten kunnen toepassen in een casus of op een vraagstuk.

Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

9. *De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de kennisleer herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.*

Zie bijlage 2.

Subdomein D2: Ervaring en waarheid

10. *De kandidaat kan:*

a) *verschillende opvattingen over de relatie tussen ervaring en werkelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren*

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de relatie tussen ervaring en waarheid kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de visies kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende opvattingen op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken.

Het is gebruikelijk van de volgende opvattingen in ieder geval het empirisme, het rationalisme en transcendentalisme te behandelen:

- De opvatting waarin de zintuiglijke ervaring toegang tot de werkelijkheid biedt (empirisme).
Ervaring is in beginsel alles wat wij kunnen ondervinden. De zintuiglijke ervaring heeft betrekking op datgene wat via prikkels door de vijf zintuigen wordt geregistreerd. Als reactie op deze prikkel ontstaat de waarneming, de psychische act die het eigen lichaam en buitenwereld tot object heeft. Door middel van geheugen en herinnering kan kennis ontstaan van de werkelijkheid, namelijk doordat herkenning mogelijk wordt.
- De opvatting waarin niet zintuiglijke ervaring toegang geeft tot de werkelijkheid maar de ratio of intellectuele ervaringen (rationalisme).
Het filosofisch rationalisme gaat er van uit dat de ratio het vermogen heeft om tot waarheden over de wereld te komen, los van zintuiglijke ervaring. De ratio wordt in staat geacht vanuit zichzelf de waarheid vast te stellen of deze stapsgewijs en al redenerend te bereiken, vertrekkend vanuit met het verstand gegeven principes. Hier wordt dikwijls de opvatting aan gekoppeld dat de mens aangeboren ideeën en

begrippen hanteert, zoals de denkwet van de non-contradictie (iets kan niet tegelijk waar en onwaar zijn) in de logica of wiskundige axioma's. Deze kennis is a priori, voorafgaand aan de ervaring, aanwezig (Descartes, Leibniz, Spinoza).

- De opvatting waarin de mens niet los van de zintuiglijke ervaring kan komen en daarom altijd grenzen van kennis van de werkelijkheid gebonden is (transcendentalisme).

De mens kan niet los komen van het lichaam en het daaraan verbonden zintuiglijk instrumentarium. De werkelijkheid is onmiddellijk gegeven door de zintuigen; ideeën die wij ons op basis daarvan vormen zijn abstracties daarvan of zijn combinaties van zintuiglijke indrukken, door het denken en/of associatie gevormd. De werkelijkheid is niet onmiddellijk gegeven. Het menselijk verstand vormt de aanvankelijke chaotische zintuiglijke indrukken om tot een eenheid te komen, zodat objecten van kennis en op basis daarvan begrippen ontstaan (Kant).

- De opvatting waarin uitsluitend verifieerbare uitspraken leiden tot kennis over de werkelijkheid en dat niet verifieerbare uitspraken onzinnig zijn (logisch positivisme).

Door middel van uitspraken deelt de mens kennis over de werkelijkheid mee. In een kennisuitspraak wordt meestal iets over de werkelijkheid gezegd, over een stand van zaken. Woorden/begrippen en de relaties daartussen zijn in staat deze stand van zaken weer te geven. Er is een overeenkomst tussen de structuur van zinnen en de structuur van de werkelijkheid (Wittgenstein).

- De opvatting waarin via het denken besloten kan worden tot het bestaan van God. God kan vanuit een bepaald rationalistisch perspectief gezien worden als een aangeboren idee dat wij niet vanuit onszelf kunnen voortbrengen.

Voorbeelden van verschillende soorten godsbewijzen vanuit het denken:

- a. godsbewijs ex motu: 1. er is beweging in de wereld, 2. alles dat beweegt moet door iets anders bewogen worden, 3. dit andere moet zelf ook weer door iets anders bewogen worden, enzovoort, 4. deze keten van bewegers die ook zelf weer bewogen worden, is alleen verklaarbaar vanuit een eerste, onbewogen beweger, namelijk God (Thomas van Aquino).
 - b. kosmologisch godsbewijs. Als er iets bestaat, moet er tevens een absoluut noodzakelijk wezen bestaan (anders zou wat bestaat niet kunnen bestaan) Ikzelf besta tenminste, dus moet er een absoluut noodzakelijk wezen bestaan (Leibniz).
 - c. ontologisch godsbewijs. 'God is het grootst dat zich laat denken. Deze notie sluit noodzakelijkerwijs 'bestaan' in, want niet-bestaan zou afbreuk doen aan de perfectie van 'het grootst mogelijke dat zich laat denken'.
- De opvatting waarin de werkelijkheid principieel onkenbaar is (scepticisme). Het scepticisme kent vele varianten en keert steeds weer terug in de traditie. Gemeenschappelijk in deze varianten is in ieder geval het uitgangspunt dat de werkelijkheid principieel onkenbaar is.
 - Men kan de mogelijkheid om de werkelijkheid te kennen, verwerpen omdat er voor ieder oordeel zowel argumenten voor als tegen te bedenken zijn (Pyrrho van Elis).
Deze klassieke variant van het scepticisme heeft vaak een levensdoel: niet nodeloos naar iets zoeken waarvan je toch niet zeker weet of het er is. Zonder ergens mee in te willen stemmen stemt het scepticisme in deze vorm overigens wel met zichzelf in (tegenspraak).
 - Men kan ook stellen dat ondanks de zintuiglijke ervaring die wij hebben, het onmogelijk is zekere uitspraken te doen over een zelfstandige werkelijkheid, juist omdat de mens die ervaring niet kan overstijgen. Iedere uitspraak die

verder gaat dan dat berust op een spontaan geloof dat niet redelijk te rechtvaardigen is (David Hume).

- De werkelijkheid bestaat, maar is principieel onkenbaar. Wij kennen de werkelijkheid alleen zoals deze zich noodzakelijk aan ons voordoet door de ordenende werking van ons eigen kenvermogen. Daarmee is de grens van het kenbare en ervaarbare gegeven. Hoewel we binnen het kenbare tot geldige kennis kunnen komen, kunnen we niet buiten ons eigen kenvermogen treden. Hoe de werkelijkheid op zichzelf is, ('Das Ding-an-sich') kan de mens daarom niet weten (Immanuel Kant).
- Kennis is een perspectief. Noch in onszelf, noch in een werkelijkheid buiten ons zijn fundamenteën te vinden op grond waarvan we de werkelijkheid kunnen kennen. Iedere poging daartoe is een perspectief of interpretatie (Friedrich Nietzsche).

b) verschillende opvattingen over waarheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over waarheid kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de opvattingen kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken.

Het is gebruikelijk de volgende vier waarheidstheorieën te behandelen:

- De correspondentietheorie van de waarheid.
Waarheid is datgene wat in overeenstemming is met de werkelijkheid. Deze waarheidstheorie staat het dichtst bij het alledaagse denken: we vinden een bewering of uitspraak waar als deze overeenkomt met de stand van zaken, zoals we die met onze zintuigen waarnemen.
- De coherentietheorie van de waarheid.
Een uitspraak is waar wanneer deze verenigbaar of logisch consistent is met andere aanvaarde uitspraken over de werkelijkheid. Een uitspraak staat dus niet louter op zichzelf, maar is altijd aan andere uitspraken gerelateerd. Van een empirische uitspraak wordt verwacht dat haar correspondentie met ervaringsgegevens tevens een coherentie met andere uitspraken inhoudt.
- De conventietheorie van de waarheid.
 - Waarheid is een kwaliteit van die uitspraken waarover men het eens is geworden volgen afspraak. Dit 'men' kan uit verschillende gemeenschappen bestaan, zoals de wetenschappelijke of de inwoners van een democratie. De context is hierbij wel belangrijk.
 - Een variant op de conventietheorie is de discussietheorie van Habermas. In een bewering maken we aanspraak op waarheid en brengen daarmee een intersubjectieve relatie op gang. Door deze aanspraak op waarheid eisen we instemming van anderen en gaan we zelf de verplichting aan de beweerde propositie te verantwoorden.
- De pragmatische theorie van de waarheid.
Als een bewering werkt of menselijke behoeften bevredigt, kan zij als waar beschouwd worden. De nadruk ligt op hier het instrumenteel karakter van beweringen: beweringen zijn waar indien ze de mens helpen in zijn oriëntatie op de wereld. De waarheid van een bewering wordt dan bepaald door de mate waarin deze oriënterende functie bevredigend vervuld wordt en tot handelen kan leiden (Ch. Peirce, W. James en J. Dewey).

Subdomein D3: De contextualiteit van kennis

11. *De kandidaat kan aangeven hoe in de twintigste eeuw kennis niet op zichzelf wordt beschouwd maar ingebed is in de context van onder andere taal, geschiedenis en cultuur, sociaal-economische belangen, genderprocessen, media.*

Dit betekent dat de kandidaat kennis en inzicht heeft in enkele aspecten van 'het ingebed zijn' van kennis. Dit betekent ook dat hij deze aspecten kan herkennen in en toepassen op een vraagstuk en kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende aspecten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken.

In de traditie heeft lang de gedachte bestaan dat de mens met zijn kenvermogens geheel vanuit zichzelf tot kennis zou kunnen komen. Deze gedachte werd meestal geleid door een ideaal van een universele waarheid.

In deze eeuw is steeds meer de nadruk komen te liggen op de factoren die deze zelfstandigheid van de (kennende) mens ondermijnen en daarbij constitutief zijn voor het proces en product van kennisverwerving. Deze factoren die als een geheel een bepaalde context vormen, kunnen ten grondslag liggen aan de oorsprong van een kennisclaim of aan de filosofische rechtvaardiging van die kennisclaim.

De volgende aspecten kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt.

- Kennis wordt bepaald door economische, technologische, ideologische belangen.
 - Kennis heeft op zichzelf een **economische waarde** in de vorm van 'know-how'. Het verwerven van exacte kennis kan bijvoorbeeld gestimuleerd worden indien blijkt dat daar vraag naar is in het bedrijfsleven. De productie van kennis wordt door economische belangen gestuwd wanneer zij een bepaald extern doel dient, bijvoorbeeld de welvaart of het welzijn van een groep mensen
 - **Technologie** is de totaliteit van rationele methoden die de hoogst mogelijke mate van efficiëntie bezitten op ieder terrein van de menselijke activiteit. Hoewel de techniek geen doel dient, gaat het om de efficiëntie waarmee men alle aspecten van het menselijk bestaan kan reguleren. Inzichten in zaken van natuurkundige, chemische, mechanische aard etc. maken het mogelijk de natuur terug te dringen. Het doel hiervan kan extern zijn; het welzijn of de welvaart van een groep mensen. De hieruit voortvloeiende macht dwingt op wereldniveau te concurreren in het produceren van technologisch relevante kennis. Kennis is macht (Francis Bacon). In het instrumentalisme (instrumentele rede) wordt de doel-middel verhouding veranderd. Kennis waarmee we als middel kunnen ingrijpen voor een extern doel kan zelf een doel worden wanneer blijkt dat technische ingrepen gevolgen hebben die alleen door een nieuwe technisch weten kunnen worden opgelost. De dominante soort kennis van een tijdvak bepaalt overigens het technische uitvinden van de mens en omgekeerd: het uitvinden van de klok hing samen met een mechanistisch wereldbeeld, de stoommachine met een energetische opvatting, de computer met de werking van de hersenen.
 - Onder **ideologie** wordt een gesloten gedachtesysteem verstaan met een vastliggende interpretatie- en waardering van de werkelijkheid en de menselijke kennis van die werkelijkheid. Vanuit een ideologie wordt aangegeven wat voor soort kennis relevant is: zo is in onze huidige cultuur de wetenschappelijke kennis maatgevend.

- Kennis is ingebed in taal en taalstructuren.
Gesproken of geschreven taal vormt een belangrijk onderdeel van de betekenis horizon waarbinnen zaken als kenbaar of onkenbaar, als betekenisvol of betekenisloos gelden (semantiek).
 - De grammaticale structuur van een taal bepaalt de kennis van de werkelijkheid en ordent haar: zo komt het toekennen van een predikaat aan een subject overeen met kennis van de werkelijkheid die bestaat uit uitspraken over substanties die eigenschappen dragen ('De roos is roos'). Taal bezit middelen om naar afzonderlijke objecten te verwijzen of te ontkennen: vraag is of deze middelen in alle talen aanwezig zijn.
 - Taal bestaat uit tekens en is een tekensysteem (semiotiek). De betekenis van een teken komt tot stand in onderlinge verwijzingsrelaties tussen de tekens, niet door een verwijzing naar de werkelijkheid. Een eventuele verwijzing komt tot stand door conventie (zoals bij verkeersborden). De onderlinge verwijzingsrelaties van tekens zijn structuren (de Saussure), te omschrijven op basis van de onderlinge verschillen tussen de elementen van de relatie (man/vrouw, ouder/kind). Deze structuren kunnen als universeel en tijdloos gezien worden of als historisch en cultureel bepaalde relaties tussen begrippen die kennis en denken vormgeven.
 - Woorden verwijzen niet naar de werkelijkheid, maar hun betekenis kan de mens achterhalen door te letten op het gebruik dat er van gemaakt wordt. Dit gebruik van plaats binnen 'taalspelen', talige activiteiten die door sociale conventies geregeld zijn en die geleerd kunnen worden (De latere Wittgenstein). Er bestaan geen essenties, noch in taal, kennis of werkelijkheid, maar contextafhankelijke taaldaden (bevelen geven, iets vragen, iets beweren).
- Kennis wordt bepaald door de geschiedenis en cultuur.
Het idee dat kennis door de geschiedenis wordt bepaald, is zelf van vrij recente datum (19e eeuw).
Onder geschiedenis kunnen concrete historische gebeurtenissen en omstandigheden verstaan worden, die van invloed zijn op het soort kennis en het denken daarover. Te denken valt aan politieke veranderingen of ontdekkingen, zoals in de wetenschap.
 - Een historicistische invalshoek tracht de wetten van de geschiedenis te bevatten: voor kennis betekent dit dat er sprake is van een ontwikkeling die ook verklaarbaar is. Vaak wordt de diepste essentie van de menselijk ontwikkelingsgang verklaard of juist het einddoel ervan: de ontwikkeling kan zich bijvoorbeeld dialectisch voltrekken: de geest treft iets vreemds buiten zichzelf aan (de natuur) dat een ontkenning vormt. Door het begrijpen en het opheffen van dit vreemde komt de geest met vernieuwd bewustzijn weer tot zichzelf en tot een hogere eenheid in kennis (Hegel).
 - Een evolutie van de menselijker aanleg met vooruitgang, waarbij de mensheid verschillende stadia doorloopt, van mythisch denken, via metafysica tot positieve wetenschap (Comte).
 - Studie van de intellectuele geschiedenis onderzoekt de producten van de menselijker geest in een bepaalde periode; welke denkpatronen kenmerkend waren in het verleden, hoe de wereld werd ervaren conceptuele instrumenten mensen gebruikten om verordening aan te brengen
 - Cultuur in ruime zin verwijst (in tegenstelling tot de volgens wetmatigheden werkende natuur) naar het ingrijpen en vormgeven van de mens, waarbij men op voorgangers kan voortbouwen en kan leren. Gekoppeld aan een historisch perspectief betekent dit dat kennis overgedragen kan worden.

- In beperktere zin verwijst cultuur naar het geheel van gemeenschappelijke waarden en normen binnen een bepaalde gemeenschap, die kan verschillen van een andere cultuur. Vraag hierbij is of geldige kennis universeel geldig is of cultuurgebonden blijft.
 Waarnemen en denken zijn beiden kennisprocessen die geleerd worden en zijn daarmee afhankelijk van een bepaalde cultuur.
- Kennis wordt bepaald door factoren van lichamelijke en emotionaliteit.
 - Met name fenomenologische en existentialistische stromingen uit deze eeuw benadrukken de menselijke lichamelijke. Dit begrip wordt tegenover geest en ziel gesteld. Met dit begrip wil men de lichamelijke van menselijk spreken, kennen en handelen tot uitdrukking brengen. De lichamelijke legt de mens ook beperkingen op (eindigheid) en bepaald zijn standpunt.
 Lichamelijke zijn we altijd al direct met en bij de dingen om ons heen op een affectieve wijze betrokken wijze. Het kenvermogen heeft geen geïsoleerde plaats; zelfs het meest zuivere theoretische weten is verbonden met een bepaalde wijze van lichamelijke-zijn, zij het afstandelijker.
 - Biologische, chemische of neurofysiologische factoren, in samenhang met milieu, geografie en klimaat, kunnen van invloed zijn op het kennen. Het lichaam is een 'totaal-intellect', een geheel van verschillende krachten en impulsen die op niet-rationele wijze medebepalend zijn voor het menselijk perspectief op de werkelijkheid (Friedrich Nietzsche). Zo zijn gezondheid en ziekte van invloed op wat 'werkelijk' is, evenals de mate van levenslust en vitaliteit.
 Kennis is het product van gesublimeerde driftenergie, welke een lichamelijke basis heeft. Sublimatie van deze driftenergie is noodzakelijk om als mens realiteitszin te verwerven en onderdeel te worden van de cultuur of daar een bijdrage aan te leveren. Filosofie bijvoorbeeld, de drang om te analyseren en orde te scheppen, komt onbewust voort uit angst voor chaos en onoverzichtelijkheid (Sigmund Freud).
 - Emoties, letterlijk 'gemoedsbewegingen', werden in de traditie, op enkele uitzonderingen na, ondergewaardeerd. In contrast tot de ratio drukten ze eerder de menselijke subjectiviteit op onvrije wijze uit en daardoor belemmeren ze de mogelijkheid tot zuivere kennis. De afgelopen decennia worden emoties meer gezien als 'redelijke' krachten die een waarderingsoordeel over de werkelijkheid behelzen en evaluatieve kennis behelzen, waarmee ze het proces van kennisverwerving in het algemeen richting geven. In de cognitieve psychologie worden emoties geanalyseerd als functionele processen van informatieverwerking. (zie domein wijsgerige antropologie)
- Kennis wordt bepaald door genderprocessen.
 Kenmerkend voor de heersende theorievorming is dat het 'vrouwelijke' wordt uitgesloten. Wat nodig is, is niet de uitsluiting, maar een vorm van kennen die het andere als anders accepteert en daarmee de differentie tussen het mannelijke en vrouwelijke in stand houdt (Luce Irigaray).
- Kennis wordt bepaald door selectiecriteria en waardesystemen van media.
 De mens als mediawezen wordt bepaald door een machtstechnologie die gekenmerkt wordt door disciplineren. Deze technologie is bepalend voor het vertoog over waarheid en onwaarheid en voor wat binnen een vertoog of waar of onwaar geldt. De kennende mens plaatst zichzelf binnen dit vertoog en definieert zichzelf (of wordt gedefinieerd) vanuit de eigen positie tussen de polen waar en onwaar (Michel Foucault).
 De mens is in de eerste plaats gericht op het overtuigen van anderen, niet op de waarheid. De macht van het woord speelt hierin een grote rol (sofistiek).

4.2.5 Domein E: Wetenschapsfilosofie

De kern van dit domein is dat de kandidaten kennis van en inzicht in hebben in de belangrijkste wetenschapsfilosofische opvattingen en deze kennis en dit inzicht kunnen toepassen op een concreet vraagstuk. De kern van wetenschapsfilosofie is de vraag naar de status van wetenschappelijke kennis. De belangrijkste antwoorden op deze vraag worden genoemd in het tweede subdomein: Wetenschappelijke kennis. Bovendien moeten kandidaten een beargumenteerd standpunt kunnen innemen over een concreet wetenschapsfilosofisch vraagstuk waarbij zij relevante vooronderstellingen moeten kunnen verwoorden en relevante begrippen moeten kunnen analyseren.

Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

12. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wetenschapsfilosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Zie bijlage 2.

Subdomein E2: Wetenschappelijke kennis

13. De kandidaat kan:

a) verschillende opvattingen over de status van wetenschappelijke kennis weergeven, herkennen, uitleggen, en in een filosofische context toepassen en evalueren

Dit betekent dat de kandidaat de belangrijkste wetenschapsfilosofische opvattingen over de status van wetenschappelijke kennis kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de opvattingen kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van de verschillende opvattingen op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken.

De volgende benaderingswijzen over de status van wetenschappelijke kennis kunnen aan de orde komen, waarbij een keuze van drie of vier voor de hand ligt.

- De inductieve benaderingswijze van de natuur (Aristoteles).
Het doel van de wetenschap is de noodzakelijke afleiding van het bijzondere uit algemene oorzaken. De methode van wetenschap is dus inductief: kennis van het algemene ontstaat door abstractie van algemene kenmerken uit waargenomen afzonderlijke observaties van de alledaagse werkelijkheid.
- De mathematische benaderingswijze van de natuur (Galilei en Newton).
De werkelijkheid wordt bepaald door (kwantitatieve) getalsverhoudingen. Objectieve kennis wordt geleverd door wiskundige tekens en stellingen. Wetenschappelijke kennis ontstaat door het samenspel van rede en waarneming. De methode tot wetenschappelijke kennis omvat stapsgewijs:
 1. een analyse van verschijnselen
 2. het opstellen van hypothesen
 3. de verificatie door experimenten
 4. deductie van een serie uitspraken
 5. het opstellen van wiskundig genoteerde natuurwetten.
- De empiristische benaderingswijze van de natuur (Bacon).
Het doel van de wetenschap is te komen tot beheersing van de natuur tot nut van de samenleving. Wetenschappelijke kennis ontstaat pas wanneer de mens zich vrijmaakt van vooroordelen en vervormende voorstellingen (idolen of drogbeelden). Inductie is de juiste methodische weg tot ware kennis. Inductie werkt

met geordende waarnemingen en doelgerichte experimenten. Echte wetenschap is methodisch-experimenteel en leidt tot veralgemeniseringen die de algemene vormen van de natuur beschrijven. Door observaties te verzamelen en te vergelijken kunnen deze veralgemeniseringen afgeleid worden.

- De logisch-positivistische opvatting: wetenschap is uitsluitend gebaseerd op positieve feiten (Wiener Kreis).

Zintuiglijke gegevens of sense-data zijn bepalend voor wetenschappelijke begrippen. Logica is het belangrijkste instrument bij de analyse van begrippen en de constructie van een zuivere taal.

Wetenschappelijke kennis dient zich te beperken tot het positief gegeven, ofwel het direct waarneembare. Het toepassen van de juiste regels voor het verkrijgen van kennis levert wetenschappelijke (rationele) kennis op. Filosofie moet zich spiegelen aan exacte wetenschap en zo scherp mogelijk wetenschappelijke van niet-wetenschappelijke kennis zien te onderscheiden (demarcatie).

Beweringen in taal kunnen volgens de aanhangers van de Wiener Kreis waar of geldig zijn op grond van hun logische vorm en op grond van overeenstemming met de feiten. Een zinvolle uitspraak kan in verband gebracht worden met zintuiglijke gegevens en heeft een empirische inhoud. De inductieve methode, gebaseerd op de experimentele natuurwetenschappen, is daarom de enig geldige methode.

- De kritisch-rationalistische opvatting (Popper).

Pure waarneming is volgens nooit objectief, maar altijd selectief en vindt plaats vanuit een veronderstelde theorie. Theorieën ontstaan volgens Popper door een creatief proces van de verbeelding, waarin waarneming een rol kan spelen. Het verificatieprincipe en de inductieve methode zijn echter niet logisch dwingend. Daarom kan een bewering pas wetenschappelijk genoemd worden als het mogelijk is haar te weerleggen door observatie-uitspraken (demarcatie-criterium). In de wetenschap gaat het om hypothesen met een zo groot mogelijke empirische inhoud die zo weerlegbaar mogelijk zijn (falsificatiecriterium). Een theorie die uitgebreid is getest en hiermee kan worden bekrachtigd kan voorlopig worden aanvaard. Kuhn bracht hier tegenin dat de methode van het falsifiëren in strijd is met de werkelijke gang van zaken in de wetenschap: iedere wetenschapper wordt voortdurend geconfronteerd met onderzoeksresultaten die niet stroken met zijn theorie.

- Wetenschappelijke kennis door middel van 'Verstehen' (Dilthey).

Het uitgangspunt is dat de mens de werkelijkheid kent voor zover hij deze waarneemt en interpreteert volgens zekere waarnemingsvormen en verstandscategorieën. Deze waarnemingsvormen en verstandscategorieën zijn a priori in het bewustzijn aanwezig. In de natuurwetenschappen wordt gewerkt met een verklarende methode: verschijnselen worden met elkaar in verband gebracht, waardoor natuurwetten kunnen worden afgeleid. De wetten in de natuurkunde zeggen niets over het innerlijk van de dingen. Bij het waarneembare handelen van mensen is het wel mogelijk om er achter te komen welke gedachten of gevoelens iemand tot een bepaald handelen heeft gebracht, omdat het 'ik kan worden herkend in het jij'.

In de geesteswetenschappen moet worden gewerkt met een invoelende methode om achter de drijfveren van mensen te komen. Invoelen of 'Verstehen' is niet alleen een proces dat via introspectie verloopt, maar ook van interpretatie van zeden, gebruiken en levensuitingen van mensen uit andere tijden en culturen (hermeneutiek).

- De wetenschappelijke gemeenschap bepaalt wetenschappelijke paradigma's (Kuhn). Het uitgangspunt van Kuhn is dat wetenschap een dynamisch proces is van elkaar afwisselende en opvolgende theorieën. Individuele wetenschappers werken altijd binnen het kader van nauw met elkaar communicerende onderzoeksgroepen. Binnen onderzoeksgroepen overheerst altijd een bepaalde visie die samenhangt met richtinggevende vooronderstellingen over wat wel of niet zinvol is in verband met het beoogde onderzoek (paradigma). In rustige periodes beschikken onderzoekers over een gemeenschappelijk paradigma. Dit type wetenschap noemt Kuhn normale wetenschap. Kenmerkend voor de normale wetenschap is dat een steeds groter deel van de werkelijkheid, waarop het paradigma betrekking heeft in kaart wordt gebracht en verklaard. Een crisis ontstaat wanneer ontdekkingen of nieuwe gegevens niet passen binnen het bestaande paradigma. Binnen een onderzoeksgroep ontstaan dan twee stromingen met verschillende paradigma's: 'normalen' en 'revolutionairen'. De paradigmastrijd wordt niet beslist door een rationele 'trial and error', maar eerder door sociaal-psychologische mechanismen of doordat dat het nieuwe paradigma nieuwe onderzoeksgebieden oplevert.

b) *hij kan uitleggen wat het onderscheid is tussen natuurwetenschappen, sociale wetenschappen en geesteswetenschappen*

Dit betekent dat de kandidaat de belangrijkste verschillen tussen natuurwetenschappen, sociale wetenschappen en geesteswetenschappen kan herkennen en uitleggen en deze op een vraagstuk kan toepassen. Het gaat daarbij om de volgende verschillen.

- Natuurwetenschappen -natuurkunde, scheikunde, biologie- zijn gericht op het geven van verklaringen van verschijnselen in de natuur. De methode daarbij is empirisch of inductief. Inductie werkt met geordende waarnemingen en doelgerichte experimenten. Door observaties te verzamelen en te vergelijken kunnen deze veralgemeniseringen afgeleid worden. De natuurwetenschappelijke methode bestaat ideaal gesproken uit vijf stappen:
 1. een analyse van verschijnselen
 2. het opstellen van hypothesen
 3. de verificatie door experimenten
 4. deductie van een serie uitspraken
 5. het opstellen van een wetmatigheid.
- Sociale wetenschappen –sociologie, psychologie, economie- zijn gericht op het begrijpen van maatschappelijke structuren en de verhouding tussen individu en gemeenschap. Soms wordt een empirische methode gebruikt (dataverzameling door middel van enquêtes en interviews). Soms wordt een kritische methode daarbij verbonden met een emancipatorisch kennisbelang, soms is de methode gericht op het vinden van (bijvoorbeeld statistische) wetmatigheden
- Geesteswetenschappen –letterkunde, geschiedenis, filosofie, kunstvakken- zijn gericht op het geven van betekenis aan menselijk handelen. In de geesteswetenschappen wordt tegenwoordig zowel empirisch onderzoek verricht als gewerkt met de 'verstehende' methode gewerkt om achter de drijfveren van menselijk handelen te komen. De methode van het 'invoelen' of 'Verstehen' is niet alleen een proces dat via introspectie verloopt, maar ook van interpretatie van zeden, gebruiken en levensuitingen van mensen uit andere tijden en culturen.

Subdomein E3: Wetenschap en samenleving

14. De kandidaat kan:

a) een aantal opvattingen over de verhouding wetenschap en samenleving herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over de verhouding wetenschap en samenleving kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de opvattingen kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken. Daarbij gaat het om de volgende aspecten en opvattingen:

- De rol van wetenschappelijke gemeenschappen.
De rol van wetenschappelijke gemeenschappen: het onderzoek binnen een wetenschappelijke gemeenschap is meer dan alleen maar het formuleren en testen van hypothesen en theorieën. Binnen groepen wetenschappers zijn afspraken gemaakt over te onderzoeken problemen en bestaan (vaak stilzwijgende) afspraken over centrale begrippen en grondslagen van het wetenschapsgebied (paradigma's). Wetenschappers hebben bovendien collega's nodig om hun bevindingen erkend te krijgen. Daarnaast is een wetenschappelijke gemeenschap afhankelijk van opdrachten van overheid of bedrijfsleven, en sponsors of fondsen.
Daarnaast hebben externe factoren -congressen en conferenties, overleg met opdrachtgevers en geldschieters- niet alleen invloed op de richting van het onderzoek, maar ook op de inhoudelijke kant, zoals is verdedigd in het werk van Th. Kuhn en B. Latour.
- De maatschappelijke betekenis van de menswetenschappen.
In de twintigste eeuw zijn de sociale- en menswetenschappen sterk verweven geraakt met de maatschappelijke praktijk. Zo wordt in het bedrijfsleven gewerkt met sociaal-wetenschappelijke tests om personeel te werven en wordt gebruik gemaakt van wetenschappelijk onderbouwde methoden voor de bedrijfsvoering. Ook bij de overheid en in het bestuur wordt gebruik gemaakt van in de sociale wetenschappen ontwikkelde methoden en technieken. Daarnaast wordt in het politiek domein van regering en parlement -vaak via adviesorganen- gebruik gemaakt van de resultaten van de menswetenschappen.
De resultaten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek hebben invloed op het beleid van regering en parlement. Onderzoekers spelen bovendien in toenemende mate een rol in de (publieke) meningsvorming en spreken zich niet alleen uit over middelen, maar ook over doelen. Tussen wetenschap en politiek is aldus een wisselwerking ontstaan die de waardevrijheid van sociale wetenschap op losse schroeven zet.
- De waardevrijheid van wetenschappen.
Hier gaat het om de vraag of de wetenschap objectief en neutraal is in haar onderzoek van de feiten. Kan er in het algemeen nog gesproken worden van 'harde en zuivere' wetenschap? Dit thema is in zowel de natuurwetenschappen als in de sociale wetenschappen aan de orde gesteld en heeft een fundamentele richtingensrijd opgeleverd. Het uitgangspunt van de waardevrijheid van wetenschap betekent overigens niet dat de keuze van een onderzoeksobject en de toepassing van de resultaten van het onderzoek losstaan van externe normen en waarden (bijvoorbeeld uit de politiek).
- De vraag of de wetenschappelijke praktijk beheersbaar is.
De wetenschappen gaan uit van vooronderstellingen die in die wetenschappen zelf niet aan de orde worden gesteld. Eén van die vooronderstellingen is de vraag naar

de beheersbaarheid. Deze vraag is in twee opzichten relevant, omdat wetenschap en techniek een nooit eerder vertoonde invloed hebben gekregen op de samenleving. Ten eerste is dat de vraag naar de verantwoordelijkheid voor hedendaagse wetenschappelijke ontwikkelingen, zoals genentechnologie en informatiseringstechnieken. Besluit de wetenschap zelf of een ontwikkeling wordt voortgezet of doet dat de regering al dan niet op advies van een groep deskundigen?

Door een discussie over de controle op en toepassing van genentechnologie te beginnen heeft Peter Sloterdijk deze discussie enige jaren geleden nieuw leven ingeblazen.

Ten tweede zouden we ons als samenleving een nog fundamentele vraag kunnen stellen: als iets kan worden ontwikkeld, moeten we het dan ook doen? In de praktijk blijkt een wetenschappelijk onderzoek immers een eigen dynamiek te hebben dat niet of moeilijk valt te stoppen door een wetenschappelijke gemeenschap.

- Het onderscheid tussen de 'context of justification' en de 'context of discovery'. De context of discovery gaat over de vraag op welke wijze gegeven theorieën worden gerechtvaardigd: de ondersteuning van de hypothese of conclusie door onderzoek of argumenten, de logische geldigheid van de argumentatie, de validiteit van de data en dergelijke. De context of justification gaat over de wijze waarop theorieën tot stand zijn gekomen: de persoonlijke motieven en maatschappelijke belangen van de wetenschapper, de financiering van het onderzoek, en dergelijke. Dit zijn de externe factoren die (volgens sommigen) door de psychologie en de sociologie onderzocht zouden moeten worden.

b) aangeven welke rol wetenschap speelt in de samenleving en kan criteria aangeven aan de hand waarvan deze rol kan worden beoordeeld en beheerst

Dit betekent dat de kandidaat enkele opvattingen over rol van wetenschap in de samenleving kan herkennen en uitleggen, de opvattingen op een vraagstuk kan toepassen en de opvattingen kan evalueren. Dit laatste wil zeggen dat hij een afweging kan maken van verschillende visies op grond van argumenten, waarbij vooronderstellingen en consequenties van de opvattingen worden betrokken. Belangrijk is dat dit tweede deel van eindterm 14 overlapt met het eerste deel van de eindterm: de tussen verhouding wetenschap en samenleving. Daarom kunnen de aspecten of opvattingen die bij 14a zijn genoemd ook bij 14b worden behandeld. Daarbij gaat het om de volgende aspecten en opvattingen, die zijn genoemd bij 14a. 1. de rol van wetenschappelijke gemeenschappen, 2. de maatschappelijke betekenis van de menswetenschappen, 3. de waardevrijheid van wetenschappen 4. de vraag of de wetenschappelijke praktijk beheersbaar is, 5. het onderscheid tussen de 'context of justification' en de 'context of discovery'.

Nieuw aan 14 b zijn de volgende twee aspecten:

- Voorbeelden van de invloed van wetenschap op bepaalde terreinen van de samenleving.
 - De rol van wetenschap bij de ontwikkeling van beleid in het bedrijfsleven en in de politiek.
 - De rol van psychologische wetenschap in de wereld van de media, bijvoorbeeld bij beïnvloeding en manipulatie in boodschappen van de reclame (vergelijk ook Naomi Klein, No Logo: is de mens consument of burger in een democratie?).

- De rol van medische wetenschap in de zorgsector, bijvoorbeeld bij orgaantransplantatie.
- De rol van natuurwetenschappen bij de ontwikkeling van wapens en wapensystemen.
- De rol van informatiewetenschappen bij de verdere digitalisering en informatisering van de maatschappij.
- De rol van geschiedwetenschap bij politieke ideologieën en bewegingen, bijvoorbeeld bij het claimen van historische rechten op een bepaald grondgebied.
- Criteria die samenhangen met eigen levensbeschouwelijke waarden en normen. Deze moeten worden geëxpliciteerd en beargumenteerd worden toegepast op enkele concrete voorbeelden.
 - Habermas maakt in dit kader een interessant onderscheid tussen enerzijds de technisch-wetenschappelijke wereld en anderzijds de leefwereld van de mens. In de eerst genoemde wereld staat het doelrationeel handelen centraal, waarbij de mens en de natuur middel is om bepaalde economische doelen te realiseren. In de leefwereld is de mens of de natuur geen middel, maar heeft een waarde als doel op zich. Habermas wijst op het gevaar dat het doelrationele denken in alle aspecten van de maatschappij en de leefwereld gaat domineren.
 - Andere criteria kunnen ontleend zijn aan godsdienstige of levensbeschouwelijke opvattingen over de relatie tussen wetenschap en samenleving.

5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)

Vanuit didactisch standpunt is er op het eerste gezicht veel voor te zeggen om het onderdeel wijsgerige antropologie als eerste te behandelen in klas 3 of 4. De onderwerpen, lichaam, geest en emotie staan immers dicht bij de leerlingen en er zijn voldoende spannende lessen te maken (of uit methoden te halen) om de leerlingen te laten zien hoe relevant filosofie is. Het domein zegt immers veel over jezelf en over de anderen om je heen.

Maar het probleem met dit domein is dat het van de drie het meest heterogeen is. Dat wil zeggen dat de onderdelen van dit domein moeilijk zijn af te bakenen. Ook is er niet een beperkt aantal stromingen dat structuur geeft aan het domein. Er zijn juist erg veel verschillende opvattingen en onderwerpen die zich niet eenvoudig laten structureren.

Daarom kan het bij het havo zinvoller zijn om te beginnen met ethiek, waar de kern de drie ethische opvattingen zijn: deugdenethiek (Aristoteles), deontologie (Kant) en gevolgenethiek (Bentham). Het onderwerp ethiek geeft leerlingen dus inhoudelijk meer structuur.

Bij het vwo zou een alternatief zijn om te beginnen met het domein Kennisleer. De drie stromingen rationalisme, empirisme en Kant geven leerlingen een zeer heldere structuur in de geschiedenis van de filosofie als het gaat om de vraag naar zekere kennis. En nadeel van deze keuze is wel dat het onderwerp 'kennis', leerlingen over het algemeen minder lang boeit dan ethische of antropologische vraagstukken.

Het is gebruikelijk dat het programma van toetsing en afsluiting bij filosofie drie onderdelen heeft: toetsen, praktische opdrachten en het profielwerkstuk. Soms hebben docenten een vierde onderdeel opgenomen: het handelingsdeel voor onderdelen waar geen cijfer voor wordt gegeven.

De toetsen zijn bedoeld om kennis en inzicht te toetsen. De praktische opdrachten, het profielwerkstuk en het handelingsdeel om vaardigheden te beoordelen. Voor al deze onderdelen van het examendossier is het de bedoeling dat de docent een beoordeling geeft. Bij het handelingsdeel echter kan dat niet in de vorm van een cijfer en moet het onderdeel 'naar behoren zijn uitgevoerd'. Het gaat hier dan vaak om moeilijk te beoordelen vaardigheden als het oriënteren op studie en beroep en om het deelnemen aan excursies.

Wat betreft de toetsingsvormen valt op dat bij het vak filosofie over het algemeen niet veel aandacht is voor verschillende vormen van toetsing. Vaak is de toetsing beperkt tot het schriftelijk beantwoorden van vragen of het maken van een werkstuk.

Er is echter veel voor te zeggen om juist bij filosofie leerlingen een onderzoek te laten doen in de vorm van een praktische opdracht, waarbij ze geen werkstuk inleveren, maar een deelnemen aan een socratisch gesprek of een debat. Daar kunnen zij hun specifieke filosofische vaardigheden laten zien zoals een overtuigend betoog opzetten en houden. En bovendien gaat het in onderscheid met debatformen als het Lagerhuisdebat in een socratisch gesprek juist om samenwerken en inhoud in plaats van om het winnen van een wedstrijd met retorische middelen.

Als een docent daarbij duidelijke criteria heeft om de deelname aan het socratisch gesprek te kunnen beoordelen met een cijfer, kan deze als praktische opdracht gelden. Is dat niet of nauwelijks mogelijk dan kan het altijd een plek krijgen in het handelingsdeel en moet de leerling naar behoren hebben deelgenomen aan het socratisch gesprek. Duidelijk zal zijn dat het de voorkeur verdient om een socratisch gesprek in een blokkur te doen, omdat één lesuur wel erg kort is om de socratische vaardigheden en structuur aan bod te laten komen.

De opzet en structuur van een socratisch vraaggesprek waarbij de leerlingen met elkaar een vraag onderzoeken, kent drie leerfuncties van voorbereiding, verwerking en regulatie die tussen leerling en docent verdeeld moeten worden.

A Voorbereiding:

1. de keuze van de casus;
2. het herformuleren van de casus in één vraag;
3. het selecteren van een concreet voorbeeld, waarin die vraag centraal staat.

B Verwerking:

1. het voeren van een hoofdgesprek;
2. noteren van kernpunten van het gesprek.

C Regulatie en evaluatie:

1. formuleren van regels en principes;
2. verslaglegging van gesprek;
3. onderzoeken of over een of meer uitspraken consensus bestaat.

Praktische opdrachten of onderzoeksopdrachten bij het vak filosofie

Praktische opdrachten zijn primair bedoeld om vaardigheden te toetsen. Bij filosofie gaat het dan om het uitvoeren van een relatief beperkte onderzoeksopdracht over een filosofisch relevant vraagstuk uit de maatschappij.

Bij deze onderzoeksopdracht komen naast kennis en inzicht met name benaderingswijzen zoals genoemd in de subdomeinen van domein A aan de orde. Vaak zal het daarbij gaan om het aangeven van filosofische vooronderstellingen van het vraagstuk, het vraagstuk in verband brengen met één of meer filosofische teksten en om een antwoord en/of beargumenteerd standpunt te verwoorden ten aanzien van het vraagstuk of de probleemstelling.

Bovendien verdient het aanbeveling om één van de praktische opdrachten uit te voeren als groepsopdracht in een groep van minimaal 3 deelnemers.

Wat het soort onderzoek betreft, kunnen praktische opdrachten bijvoorbeeld bestaan uit:

- een literatuurstudie uit onder andere boeken, brochures, kranten, tijdschriften;
- een onderzoek naar vooronderstellingen van een casus met filosofische relevantie;
- het voeren van een filosofisch debat;
- het schrijven van een filosofisch essay;
- het doen van een retorische oefening.

En ook wat betreft de presentatie van een praktische opdracht zijn er veel mogelijkheden:

- een geschreven verslag (onderzoeksverslag, verhalend verslag, recensie, resultaten enquête of interview);
- een essay of artikel (uiteenzetting, beschouwing of betoog);
- een mondelinge voordracht (uiteenzetting, beschouwing of betoog, forumdiscussie, debat);
- een reeks stellingen met discussie;

- het maken van een website;
- het maken van een vitrine.

Wat betreft de beoordeling van praktische opdrachten wordt, voor zover relevant, het doorlopen werkproces door de kandidaat gedocumenteerd (onderwerpkeuze, vraagstelling, verrichte werkzaamheden, geraadpleegde hulpbronnen en dergelijke). Dit wordt in de beoordeling betrokken.

6. Afstemming met andere vakken

Wat betreft de vaardigheden van het domein A ligt het voor de hand om wat betreft de argumentatieve vaardigheden contact op te nemen met de sectie Nederlands om tot afstemming te komen ten aanzien van het analyseren, beoordelen en houden van een betoog. Dat geldt nog sterker voor het oefenen van populaire debatvormen als het Lagerhuisdebat.

Wat betreft het doen van onderzoek in de vorm van praktische opdrachten moet er tot afstemming worden gekomen met de andere vakken in het profiel Cultuur en maatschappij over opzet, uitvoering, presentaties van onderzoeksopdrachten. Dit om te voorkomen dat leerlingen in een schooljaar veel van dezelfde soorten onderzoek of presentaties moeten doen. Ook over de planning van praktische opdrachten en de beoordeling verdient het aanbeveling om afspraken te maken met collega's van andere secties.

Wat betreft de inhoud van de examenstof zal moeten worden overlegd met het vak Maatschappijleer en eventueel Geschiedenis over de onderwerpen die bij het domein Sociale filosofie aan de orde komen. Dat kan zonder afspraken immers tot ongewenste overlap leiden met name als het gaat om het onderwerp 'Ideologieën'. Datzelfde geldt voor afspraken met de sectie CKV als het domein Esthetica wordt behandeld.

In beide situaties zijn vormen van een gezamenlijk project te verkiezen. Zeker voor de leerling.

7. Onderdelen naar keuze van de school

Als eerste keuze voor onderdelen van de filosofie moeten de keuzedomeinen worden genoemd.

Voor havo zijn dat niet alleen kennisleer en wetenschapsfilosofie, maar daartoe behoren ook filosofische disciplines als metafysica, cultuurfilosofie en esthetica tot de mogelijkheden. In principe kunnen ook onderdelen uit de taalfilosofie, logica en argumentatieleer worden behandeld, waarbij argumentatieleer vaak als het meest voor geschikt voor het havo wordt beschouwd.

Als we de actualiteit als richtlijn nemen, komen we vaak uit bij meer beperkte onderwerpen dan bovengenoemde gehele vakgebieden van de filosofie als de rechten van dieren, of bio-ethiek, de macht van de media, en onderwerpen waarover de laatste jaren examenkaternen zijn verschenen zoals mens-machine, deugdethiek, demarcatie in de wetenschap en het communitarisme (Charles Taylor). Het voordeel van deze voormalige eindexamenonderwerpen is dat er al een duidelijke ordening van de stof is gemaakt en dat er door de docent een eenvoudige keuze te maken is welke primaire teksten wel en niet geschikt zijn voor behandeling in de klas.

Tenslotte moet hier ook gewezen worden op de vele publicaties over niet academische filosofische onderwerpen die de laatste jaren vaak in goede vertalingen en in grote aantallen op de Nederlandse markt zijn verschenen. Soms kan zonder veel moeite een hoofdstuk uit zo'n publicatie de basis zijn voor een inspirerende lessenserie.

Als eerste moet het soms provocerende boek van Michel Onfray worden genoemd: *Antihandboek voor de filosofie*. De kracht van dit boek zit vooral in de uitdagende inleidingen van onderwerpen als vrijheid aan de hand van de school als gevangenis, techniek aan de hand van de onmisbaarheid van mobiele telefoons. En ook: rechten en de vraag over het gehoorzamen van de directeur die onzin uitkraamt, en de rede aan de hand van de vraag welk deel van je verstand verdwijnt tijdens een avondje doorzakken. Naast deze krachtige inductieve behandeling van filosofische onderwerpen is het boek rijkelijk voorzien van zeer leesbare primaire teksten. Het enige nadeel van dit antihandboek is dat in de bijlage veel tips voor leerlingen zijn opgenomen die examen doen in de Franse situatie: een mondeling examen en het schrijven van een essay.

Daarnaast zijn de volgende recente publicaties zeer bruikbaar om lessen voor te bereiden of om uit te putten voor leerlingenmateriaal:

- Michel Onfray (2003), *Antihandboek voor de filosofie*, uitgeverij Lemniscaat.

Voor het domein wijsgerige antropologie (op het gebied van onderzoek naar emoties):

- Dylan Evans (2001), *Emoties*, uitgeverij Lemniscaat;
- Martha Nussbaum (2004), *Oplevingen van het denken, over de menselijke emoties*, uitgeverij Ambo;
- Robert C. Solomon (2001), *Filosofie, het plezier van het denken*, uitgeverij Lemniscaat.

Voor het domein ethiek of sociale filosofie kan ter inspiratie gelezen worden:

- Rutger Claassen, *Het eeuwig tekort*, uitgeverij AMBO;
- Wilhem Schmidt (2004), *Handboek voor de levenskunst*, uitgeverij AMBO;
- Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, uitgeverij SUN.

Bijlage 1

Examenprogramma filosofie

havo/vwo

Havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Wijsgerige antropologie
Domein C	Ethiek
Domein D	Sociale filosofie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op een door de CEVO vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C of D als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1. van de domeinen B, C en D, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

1. De kandidaat kan:
 - met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren;
 - een betoog analyseren;
 - een betoog beoordelen;
 - een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
 - de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

2. De kandidaat kan:
 - vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;
 - verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Subdomein B1: Centrale begrippen

3. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein B2: Lichaam, geest en emotie

4. De kandidaat kan:
 - verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
 - verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

5. De kandidaat kan:
 - verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
 - enkele opvattingen over de geldigheid van verschillende vormen van (rationele) kennis herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen

6. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein C2: Het goede leven

7. De kandidaat kan een aantal opvattingen over de verhouding tussen nut en geluk herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein C3: Integriteit en verantwoordelijkheid

8. De kandidaat kan:

- verschillende posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
- binnen de verhouding van individu en gemeenschap de rol aangeven van integriteit en verantwoordelijkheid.

Domein D: Sociale filosofie

Subdomein D1: Centrale begrippen

9. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de sociale filosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein D2: Schaarste, begeerte en macht

10. De kandidaat kan:

- uitleggen wat de aard en functie is van menselijke begeerten en behoeften en wat de samenhang is tussen schaarste en behoeften;
- verschillende opvattingen over de oorsprong van macht en de vormen van macht herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein D3: Ideologie

11. De kandidaat kan uitleggen wat de rol en invloed is van ideologieën in de maatschappij. Hij kan daarbij aangeven wat de filosofische en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten van ideologieën zijn.

Vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Wijsgerige antropologie
Domein C	Ethiek
Domein D	Kennisleer
Domein E	Wetenschapsfilosofie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op een door de CEVO vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C, D of E als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1. van de domeinen B, C, D en E, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

1. De kandidaat kan:

met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren:

- een betoog analyseren;
- een betoog beoordelen;
- een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
- de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

2. De kandidaat kan:

- vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;
- verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

3. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein B2: Persoon, lichaam, geest en emotie

4. De kandidaat kan:

- de inhoud van persoonsbegrippen aangeven vanuit verschillende perspectieven;
- verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

5. De kandidaat kan:

- verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- andere visies op de mens uit de hedendaagse wijsbegeerte herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

6. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein C2: Het al dan niet universeel zijn van waarden

7. De kandidaat kan een aantal opvattingen over de vraag of waarden al dan niet universeel zijn, herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein C3: Vrijheid en verantwoordelijkheid

8. De kandidaat kan een aantal posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Domein D: Kennisleer

Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

9. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de kennisleer herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein D2: Ervaring en waarheid

10. De kandidaat kan:

- verschillende opvattingen over de relatie tussen ervaring en werkelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- verschillende opvattingen over waarheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein D3: De contextualiteit van kennis

11. De kandidaat kan aangeven hoe in de twintigste eeuw kennis niet op zichzelf wordt beschouwd maar ingebed is in de context van o.a. taal, geschiedenis en cultuur, sociaal-economische belangen, genderprocessen, media.

Domein E: Wetenschapsfilosofie

Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

12. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wetenschapsfilosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein E2: Wetenschappelijke kennis

13. De kandidaat kan verschillende opvattingen over de status van wetenschappelijke kennis weergeven, herkennen, uitleggen, en in een filosofische context toepassen en evalueren; hij kan uitleggen wat het onderscheid is tussen natuurwetenschappen, sociale wetenschappen en geesteswetenschappen.

Subdomein E3: Wetenschap en samenleving

14. De kandidaat kan een aantal opvattingen over de verhouding wetenschap en samenleving herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Bijlage 2

Specificaties centrale begrippen (havo)

Subdomein B1: Centrale begrippen wijsgerige antropologie

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen. Het gaat daarbij om de volgende begrippen.

- *de centrale begrippen*: bewustzijn, rede (Kant), emotie, identiteit, subject, intersubjectiviteit, lichamelijkheid, gender, transcendentie;
- *de begrippenparen*: geest (ziel) en lichaam, gevoel en verstand, mens en dier, mens en machine, monisme en dualisme, vrijheid en determinisme, cultuur en natuur, taal en symbool.

Subdomein C1: Centrale begrippen ethiek

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen. Het gaat daarbij om de volgende begrippen.

- *de centrale begrippen*: het goede, geluk, deugd (Aristoteles), rechtvaardigheid, nut (utilisme), genot (hedonisme), autonomie, plicht (Kant), moraal;
- *de begrippenparen*: egoïsme en altruïsme, goed en kwaad, waarden en normen, descriptief en prescriptief, intrinsieke en instrumentele waarde, universalisme en relativisme

Subdomein D1: Centrale begrippen sociale filosofie

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de sociale filosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen. Het gaat daarbij om de volgende begrippen.

- *de centrale begrippen*: staat, legitimiteit, natuurtoestand, maatschappelijk verdrag, ideologie, rechtvaardigheid, gelijkheid, macht, disciplinerend, utopie;
- *de begrippenparen*: macht en recht, recht en plicht, natuurrecht en positief recht, negatieve en positieve vrijheid.

Bijlage 3

Specificaties centrale begrippen en toonaangevende visies (vwo)

Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: rede, subjectiviteit, intersubjectiviteit, zelfbewustzijn, identiteit, lichamelijkheid, excentriciteit, macht, disciplineren, arbeid, communicatie, seksualiteit;
- *de begrippenparen*: cultuur en natuur, emotie en verstand, geest (ziel) en lichaam, monisme en dualisme/pluralisme, mens en dier, bewust en onbewust, vrijheid en determinisme, doel- en waardegericht handelen
- *De toonaangevende visies waarin*:
 - geest (ziel) en lichaam tegenover worden geplaatst (dualisme);
 - door de inwerking van de vorm (ziel) op de stof (lichaam) een betrekkelijke eenheid ontstaat (Aristoteles; Christelijk Aristotelisme);
 - het menszijn in verband wordt gebracht met lichamelijke processen, in het bijzonder met hersenprocessen (materialisme, philosophy of mind);
 - de mens wordt beschouwd als een functioneel onderdeel van een dominant systeem (structuralisme);
 - de mens wordt gezien als een onderdeel van de evolutie en als biologisch-genetische eenheid (sociobiologie).

Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: goed, waarde, norm, geluk, deugd, moraal, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid;
- *de begrippenparen*: wil en verstand, waarden en normen, 'is' en 'ought', intrinsiek en instrumenteel handelen, macht en belangen, ethiek en moraal, rechten en plichten.
- *De toonaangevende visies waarin*:
 - de mens wezenlijk op het goede betrokken is (Plato);
 - de mens als gemeenschapswezen deugd als uitgangspunt neemt (Aristoteles, Thomas, MacIntyre, Nussbaum);
 - morele afweging altijd uitgaat van principes en/of plicht ongeacht tot welke resultaat deze afweging leidt (Kant);
 - het goede datgene is wat leidt tot de maximalisering van geluk (Mill);
 - waarden door de mens zelf moeten worden gecreëerd (Nietzsche)
 - de ethiek gebaseerd is op communicatief handelen (Habermas).

Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de kennisleer herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: a priori, a posteriori, universeel, particulier, idealisme, objectief, subjectief, intersubjectief;
- *de begrippenparen*: zelfbewustzijn en hersenen, schijn en werkelijkheid, begrip en waarneming, waar en vals, feit en fictie, kennis en geloof, kennis en kunde.
- *De toonaangevende visies waarin*:
 - kennis verband houdt met de kennis van de oervormen (Plato);
 - kennis als uitgangspunt de alledaagse ervaring en waarneming heeft (Aristoteles);
 - kennis primair een proces is van rationeel denken (Descartes);
 - kennis is gebaseerd op zintuiglijke ervaring (Locke, Hume, Nagel);
 - kennis voortkomt uit een synthese van ervaring en denken (Kant, neokantianisme);
 - kennis voortkomt uit verbeeldingskracht (constructivisme, narrativisme).

Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wetenschapsfilosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: theorie, grondslagen, axioma, hypothese, empirische basis, demarcatie, empirische cyclus, paradigma, positivisme;
- *de begrippenparen*: wetenschappelijke en common-sense kennis, formele en empirische wetenschappen, feit en theorie, wetmatigheid en toeval, verklaren en verstaan, inductie en deductie, waardevrijheid en waardegebondenheid, techniek en technologie.
- *De toonaangevende visies waarin*:
 - wetenschap gebaseerd is op positieve feiten (Comte, Wiener Kreis);
 - wetenschap gezien wordt als toetsing van theorie aan het experiment (Hempel; Popper);
 - de wetenschappelijke gemeenschap wetenschappelijke denkpatronen (paradigma's) bepaalt (Kuhn);
 - vele methoden van onderzoek als wetenschappelijk worden beschouwd (Feyerabend);
 - wetenschap als interpretatie wordt benaderd (hermeneutiek);
 - wetenschap als maatschappelijke praktijk wordt gezien (Latour).

